

ZEUGMA LEJYON YERLEŞKESİ: YENİ ARAŞTIRMALAR, SONUÇLAR VE ÖN DEĞERLENDİRMELER*

Kutalmış GÖRKAY**

Anahtar Kelimeler: Zeugma • Dura-Europos • Legio X Fretensis • Legio IIII Scythica • Lejyon Mithraeum • Campus • Amphitheatron

Özet: Makale’de Zeugma’da (Fırat Seleukeia’sı) 2008 ile 2014 yılları arasında kent sınırları içinde ve dışında gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmaları ve jeofizik ölçümlerinin verileri değerlendirilmiş ve bu verilere dayanarak kent surları ve Zeugma’daki Roma Lejyon yerleşkesinin yeri ve niteliği konusunda yeni değerlendirmeler ve öneriler ortaya konmuştur. Arkeolojik ve jeofizik verilerden yola çıkarak Zeugma’da At Meydanı olarak adlandırılan alan ve batıda Bahçedere, doğuda Belkis Tepe, güneyde ise Belkis Tepe’den batıya doğru inen sırt yükseltisinin sınırladığı nispeten düz arazinin Roma İmparatorluk Dönemi’nde surlarla çevrilmiş bir yerleşim dokusuna sahip olduğu söylenebilmektedir. Bu alan, başta Pannonia’dan olmak üzere Moesia, Danube’den birçok lejyon, *vexillatio* ve *auxilia*’nın (özellikle Pannonia’dan *cobors milliaria Maurorum*) Zeugma’da MS 2. yy başlarından MS 3.yy ortalarına kadar konuşlandığı bir yerleşke niteliğindedir. Değinen lejyonların bölge genelinde sürdürdükleri imar faaliyetlerinin kapsamı da düşünüldüğünde, bu büyük organizasyonların yönetildiği bir merkez olarak kullanılan Zeugma’daki bu alan, bilinen garnizon planlarından daha farklı bir kent yerleşkesine yakın bir niteliğe sahip görünmektedir. MS 66/67 yılları civarında kentte artık daimî olarak yerleşen *legio IIII Scythica*’nın Hellenistik Kent surları dışında kalan bu bölgede önce konvansiyonel tarzda bir lejyon yerleşkesi kurduğunu, ancak daha sonra, güneye doğru genişlemesi müsait bir alanda, gelen yardımcı lejyonlarla birlikte yerleşkeyi kale görünümünden, askeri Roma koloni (*colonia*) niteliğinde bir kentsel yerleşkeye dönüştürmüş olabileceğini eldeki veriler ışığı altında önerebiliriz. Bu kentsel askeri yerleşke, Belkis Tepe’nin batısı ve Karatepe’nin güneyinde kalan ve yeni tespit edilen Roma Dönemi surlarının çevrelediği alan içinde gelişmişti. At Meydanı lejyon yerleşkesinde yapılan test sondajlarının hiçbirinde bir saldırı veya tahribata dayalı bir yangın tabakasına rastlanmamış olması, çevresi oldukça sağlam tahkimatla çevrili olduğu anlaşılan askeri bu yerleşkenin MS 252 / 253 yılındaki Sasani saldırısının neden olduğu tahribattan etkilenmemiş olduğunu düşündürmektedir. Büyük olasılıkla Sasani kuşatması sırasında kent yaşayanlarının büyük bir kesimi eski kent merkezini terk ederek, daha tahkimli ve savunma gücü yüksek olan bu askeri yerleşke alanına sığınmış olmalıydılar. Yapılan araştırmalar bu askeri karakterdeki yerleşke alanı ve alan içindeki bazı mimari yapılar hakkında da önemli sonuçları ve teorileri beraberinde getirmektedir. Yapılan jeofizik ölçüm ve sonuçları daha önceden tiyatro olarak düşünülen yapının, bir *amphitheatron* yapısı da olabileceğini ortaya koymuştur. Ancak ileride bu yapıda devam edecek kapsamlı bir kazı bu öngörüğü arkeolojik olarak kontrol etmemize olanak verecektir. Çalışmanın ilginç sonuçlarından bir diğeri ise At Meydanı olarak adlandırılan alanda daha önceden *stadion* olarak yorumlanmış olduğumuz oluşumun, süvari eğitimi ve tören-geçit alanı için kullanılan bir *campus* yapısı olabileceğidir. Ayrıca jeofizik ölçümlerde At Meydanı’nın güneyinde sur içinde bir teras üzerinde görülen eliptik dairesel anomali büyük olasılıkla askeri eğitim alanı olarak kullanılmış ufak boyutta bir *amphitheatron*’a ait olmalıdır. 2015 yılında askeri lejyon yerleşkesi içinde yüzeyden ele geçmiş ve bir mimariye bağlı olarak kullanılmış olduğu anlaşılan bir Mithras kabartması, bu bölgede bir *mithraeum*’un varlığını da işaret eden son derece önemli bir buluntudur. Yapılan araştırma verilerin bütününe baktığımızda, At Meydanı ve güneyindeki geniş düz arazinin, *legio IIII Scythica*’nın konuşlandığı askeri kentsel yerleşkeye ait olabileceği söylenebilmektedir. Yerleşme modeli olarak en yakın paralelliği Dura-Europos ile kurmak mümkün görülmektedir. MS 165 yılında Zeugma’dan Dura-Europos’a geçen *legio IIII Scythica* askerlerinin orada da Zeugma’daki askeri yerleşkeye benzer bir uygulama yaptığı ve askeri yerleşkeyi mevcut kent ile entegrasyonunu sağlayacak şekilde düzenlemiş ve geliştirmiş olabileceğini önerebiliriz.

* Bu çalışma Türk Tarih Kurumu’nun Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi’nde düzenlediği Anadolu’da Kentleşme ve Kurumsallaşma “Değişim ve Dönüşüm” konulu 1. Anadolu Uygarıları Sempozyumu’nda 22 Ekim 2015 tarihinde bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr. Kutalmış Görkay, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 06100 Sıhhiye/ ANKARA, e-posta: kgorkay@yahoo.com

Gönderilme tarihi: 14.10.2017; Kabul edilme tarihi: 29.10.2017

DOI: 10.1501/Andl_0000000444

THE MILITARY INSTALLATION AT ZEUGMA: RECENT INVESTIGATIONS, RESULTS AND PRELIMINARY ASSESSMENT

Keywords: *Zeugma • Dura-Europos • Legio X Fretensis • Legio III Scythica • Legion • Mithraeum • Campus Amphitheatron*

Abstract: This paper deals with the preliminary results of the archaeological surveys and geophysical prospections carried out in city of Zeugma between 2008-2014, in order to assess the urban expansion and the physical borders of the city, as well as its association with the military installation. The main goal of this research was to investigate the location of the military installation and its characteristics, about which new theories are being proposed based on the latest results. Contrary to previous assumptions, the results of the recent research indicate that the relatively large flat area to the west of Belkıs Tepe was surrounded by Roman city walls, enclosing the so-called At Meydanı and most of the flat terraces overlooking Bahçedere which determines the western boundary of the city. The southern margin of this large area, on other hand, seems to be bordered by a noticeable ridge which appears to overlap with the city walls ascending to Belkıs Tepe. The geophysical results and the archaeological data suggest that this extensively fortified area was urbanised and settled by Latin speaking, westernized, civic and military inhabitants affiliated to military units, including *vexillatio* and *auxilia* (especially *cobors milliaria Maurorum*) which primarily came from Pannonia, Moesia and Danube from the beginning of the 2st century onwards, through the middle of the 3rd century AD. It is likely that the soldiers of the *legio III Scythica* who were based at Zeugma around c.66/67 AD built their conventional type of garrison installation outside of the Hellenistic city, but not far from the western Hellenistic city walls of Seleucia. After the supplementation of the Roman military presence in the region in the 2nd and 3rd centuries with auxiliary legions, however, the area of the garrison appears to have expanded to the south, gaining an urban character and transforming this western expansion into a Roman military colony (*colonia*). This military urban installation developed in the fortified area of the Roman period, located to the west of Belkıs Tepe and to the south of Karatepe. The fact that the test trenches and soundings carried out in this large military quarter hitherto had not exposed any burned layer of destruction suggested that this well-fortified zone was not destroyed during the Sasanian sack of the city in 252/253 AD. Considering this, it seems plausible that the civil inhabitants who had evacuated their dwellings in the old city centre might have taken refuge in this fortified military urban installation during the siege. Recent investigations have also brought some new results and theories concerning this military urban fabric and its architectural armatures. Results of the geophysical prospection indicated that the so-called theatre building might in fact be an amphitheatre, which is yet to be tested archaeologically with excavation. One of the important results of the investigation concerns the rectilinear terrain feature in At Meydanı, which was tentatively identified as a stadium in our previous field surveys. Recent evaluation, however suggests that the structure might be associated with a *campus*, where military equestrian parade would have taken place. On the other hand, an elliptical/round anomaly exposed in geophysical prospection on one of the terraces overlooking Bahçedere in the south-western sector of the military expansion, is probably associated with a small *amphitheatron* for military trainings. An important stray find of a marble Mithras relief that was found in 2015 near At Meydanı seems to be associated with an architectural structure and strongly suggests the presence of a *mithraeum* in this military urban expansion. Overall, archaeological and geophysical data collected during these surveys indicate that the fortified western expansion of the city was the venue of the military installation which developed in an urban fabric. This installation model has its parallel in Dura-Europos, where the military quarter was largely built by the soldiers of *legio III Scythica* after 165 AD. It seems likely that the soldiers of this legion were involved in designing and improving their new military quarter at Dura-Europos as in Zeugma, enabling in both cases more integration with the civic life of the city.

Bu makalede Zeugma antik kentinde lejyon yerleşkesinin bulunduğu yer olarak öngörülen ve yerel ismiyle At Meydanı olarak adlandırılan alanda 2008-2014 yılları arasında yürütülen arkeolojik ve jeofizik araştırmaların sonuçları ve ön değerlendirmeleri ele alınmaktadır¹. At Meydanı olarak adlandırılan bölge, Belkıs Tepe'nin batısında, bugün Birecik Baraj gölünün uzun bir girinti şeklinde doldurduğu Bahçedere'nin batıda sınırladığı, nispeten düz, ancak teraslardan oluşan yaklaşık 225.000 m²'lik (450x500 m) bir alanı kaplar (Res. 1, 2). Şimdiye kadar At Meydanı'ndaki lejyon yerleşkesi hakkında ortaya atılan fikirler, Zeugma'nın fiziki sınırlarını oluşturan kent surlarıyla ilgili çok kısıtlı bilgiler çerçevesinde, yalnızca yüzey araştırmaları ve sınırlı alanda yapılan jeofizik çalışmaları ve bu çalışmaların test sondajlarıyla irdelenmesi

sonucu ortaya çıkan verilere göre oluşmuştur. Makalede Zeugma veya Hellenistik Dönem adıyla bilinen Seleukeia'nın Hellenistik ve Roma Dönemi kent surlarını anlamak için gerçekleştirilen bir dizi yüzey araştırması ve jeofizik çalışmaların ilk verilerine dayanarak, Roma Dönemi lejyon yerleşkesinin yeriyle ilgili somut veriler ortaya konarak, yerleşkenin konumu, niteliği ve yerleşkede yer alan yapılarla ilgili yeni öneriler getirilecektir.

Hellenistik Dönem ve Kentin Sınırları:

Stratejik konumu nedeniyle Hellenistik Dönem'de büyük olasılıkla bir Makedon askeri kolonisi, (*katoikia*) modelinde kurulmuş olan şehir, Büyük İskender'in almış olduğu topraklar üzerinde yaşayan, Yunan olmayan ve Yunanca konuşmayan Sami kültürlere, Yunan kültür ve ekonomi modellerini yayma amacını taşıyan politikaların bir sonucu olarak polis modeline göre inşa edilmiştir². Zeugma, Seleukeia ve Apamea olarak adlandırılan ve Fırat Nehri'nin her iki yakasında kurulmuş karşılıklı iki kentten oluşmakta ve her iki kent, adlarını kurucusu I. Seleukos Nikator ve karısı Apama'dan almıştır³. Strabon'un "Mezopotamya'nın Kalesi" olarak nitelendirdiği Seleukeia⁴, Fırat Nehri'nin üzerinde Mezopotamya'nın başladığı⁵ bir yerde önemli bir Hellen ve Roma şehri olmasının yanında, Fırat Nehri üzerindeki ana geçiş noktalarından biridir⁶. Plinius kentten "*Seleucia*

¹ Zeugma Arkeoloji Projesi kapsamında 2008-2014 yılları arasında yürütülen kazı ve araştırmalar Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleriyle gerçekleştirilmiştir. Öz kaynağı Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve DÖSİM tarafından sağlanan çalışmalara ayrıca, Gaziantep Valiliği, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, Gaziantep Ticaret Odası, Ankara Üniversitesi, Türkiye İş Bankası ve Verbundplan Birecik Baraj İşletme Ltd. Şti. tarafından maddi destek sağlanmıştır. Bu süreçte projemiz ayrıca Türk Tarih Kurumu ve TÜBİTAK tarafından desteklenmiştir. Adı geçen kurum ve kuruluşlara teşekkürlerimizi sunarım. 2009 – 2012 yılları arasında Berlin Hür (Freie) Üniversitesi ve TOPOI Enstitüsünden Prof. Dr. Friederike Fless ve Dr. Silke Müth tarafından ortaklaşa yürütülen Zeugma Surları araştırması kapsamında Kazı Başkanlığı için Eastern Atlas tarafından kent içinde jeofizik ölçümler gerçekleştirilmiştir. Bu makalede ağırlıklı olarak At Meydanı olarak adlandırılan alanlardaki ölçümlerin verileri ve bilgileri kullanılmış ve yorumlanmıştır. Jeofizik ölçümler için başta Prof. Dr. Friederike Fless olmak üzere, Dr. Silke Müth ve araştırma ekibine teşekkür ederim. Zeugma Sur Araştırmalarıyla ilgili daha kapsamlı yayın hazırlık aşamasındadır. Ayrıca makalenin son kontrolleri ve redaksiyon sırasında bana yardımcı olan Fatih Toumban'a teşekkürlerimi sunarım.

² Görkay 2015, 2.

³ App. Syr. 11.9; Plin.nat. 5.86.

⁴ Strab. 16.2.3.

⁵ Strab. 16.1.22.

⁶ Zeugma ile bağlantılı tekne-sallardan yapılmış köprü ve geçit için: Pol. 5.43.1; 3-4; Strab. 14.2.29; 16.2.3. (749); Plut. Crass. 19.3.20-22; Cass. Dio 40.17.3-19.3; Cass. Dio 71, ayrıca bkz. Webster 1998, 235; Rufus Festus, 17.1; Cass. Dio 40.17.3; Lucan. Phar.

ad Euphraten” “Fırat Seleukeia’sı” olarak bahseder⁷, ancak daha sonra kent antik Yunancada geçit anlamına gelen Zeugma adıyla anılmıştır⁸. Bugün, Gaziantep sınırları içinde yer alan Zeugma, Antik Dönem’in en stratejik konumunda ve antik yolların kesişme noktasında bulunmaktaydı⁹. Hellenistik Dönem’den önce askeri işlevi bilinmese de karşılıklı kurulmuş olan bu iki kentten Fırat’ın batı yakasında kurulmuş olan Seleukeia, topografyasına göre gerek savunma gerekse stratejik açıdan bölgeye daha hâkim ve daha elverişli bir doğal coğrafyaya sahiptir¹⁰. Fırat’ın kuzeydoğu kıyısında kalan Apamea ise nehrin yığılmış olduğu eski alüvyon dolgunun oluşturduğu düz bir arazi üzerinde yer almaktaydı¹¹. Fırat üzerinde çok önemli bir geçiş noktası olan bu iki kent, 1996 yılında Gawlikowski tarafından antik kaynaklarda adı geçen ve Hellenistik Dönem öncesi askeri seferlerde kullanılmış¹² en önemli geçit noktası sayılan Thapsakos ile özdeşleştirilmiştir. Bu görüş araştırmacılar tarafından hala tartışma konusudur. Ancak David Kennedy, Thapsakos’un konumu için Zeugma’ya göre daha güneyde bulunan ve yine önemli bir geçiş noktası sayı-

lan Karkamış ve civarını önermiştir¹³. Zeugma’nın Hellenistik Dönem öncesindeki önemi son yıllardaki araştırmalarla biraz daha anlamlı hale gelmiştir. 2007-2008 yılında kentin ana kutsal alanı olan Belkıs Tepe’de yapılan araştırmalar buranın Erken Demir Çağı’ndan itibaren bölgede önemli bir kutsal alan veya yerleşme olabileceğini gösteren bazı epigrafik verileri ortaya koyar¹⁴. Belkıs Tepe’nin Erken Demir Çağı’nda aynı zamanda bir kale niteliği taşıyıp taşımadığı henüz arkeolojik olarak bilinmemektedir. Ancak Fırat Nehri üzerinde Kenk Boğazı mevkiinde Shalmaneser III’e ait kabartma ve Asurca yazılmış yazıtta geçen Shalmaneser’in savaşarak aldığı Adini’nin oğlu Ahuni’nin kalesinin bulunduğu ve Samosata ile ilişkilendirilen Şittamrat Dağı’nın büyük olasılıkla Belkıs Tepe ve burada yer alan Demir Çağı kalesi olması da mümkün görülmektedir¹⁵. Ancak bunu ileride Belkıs Tepe’de yapılacak kapsamlı araştırmalar gösterecektir. Bu nedenle şimdilik mimarı açıdan Seleukeia ve Apamea’da savunmaya yönelik işleve sahip en eski projeler olarak, her iki kentte de Seleukos Krallığı Dönemi’nde yapımına başlanmış olan kent surlarını söyleyebiliyoruz. Apamea’nın Seleukos Krallığı Dönemi’nde yapılmış olan şehir surları gerek arkeolojik gerekse jeofizik yöntemlerle kısmen araştırılabilmiştir¹⁶.

8.229-238; Plin.nat. 34.43; Paus. 10.29.4; Arr.an. 3.7.1-2; Amm. 18.8.1. Steph. Byz. 103, 295; köprüyle ilgili genel değerlendirme için bkz. Aylward 2013, 17-19.

⁷ Plin.nat. 5.82.

⁸ Plin.nat. 5.86.

⁹ Wagner 1976, 48-51.

¹⁰ Seleukeia ve Apamea’nın jeolojik açıdan karşılaştırması ve özellikle Belkıs Tepe için yapılan “görünürlük analizi” sonuçları için bkz. Karaca 2008, 16-32, 61-65.

¹¹ Wagner 1976, 92-94; Algaze ve diğ. 1994, 94-95; Karaca 2008, 8-15.

¹² MÖ 401 yılında Kral Kyrus’un geçişi için bkz. Xen.an. 1.4.11; daha sonra Büyük İskender’in MÖ 333’teki seferleri sırasında geçişi için bkz. Cass. Dio 40.17.3-19.3; Plin.nat. 34.43; Steph. Byz. 103, 295.

¹³ Tartışmalar için bkz. Gawlikowski 1996, 58, 123-133; Cohen 2006, 192, dipot. 1; Elton 2013, 375-376; David Kennedy bu konuyla ilgili son yayınında Thapsakos’un yeri için Birecik’in güneyinde, Karkamış yakınındaki bir noktayı önerir, bkz. Kennedy 2015, 298.

¹⁴ Görkay 2011a, 417, dn. 2; Görkay 2011b, 282.

¹⁵ Şittamrat’ın lokalizasyonu ile ilgili önceki görüşler için bkz. Taşyürek 1979, 47-53; Yamada 2002, 29, 92-93, 33-139.

¹⁶ Algaze ve diğ. 1994, 33, no. 17, 94, fig. 36-37; Abadie-Reynal ve diğ. 1996, 313-316; Abadie-Reynal

Seleukeia'daki Hellenistik Dönem surlarının bir kısmı ise Belkıs Tepe'nin etrafını çevreleyen *polygonal* örgüye sahip dolgulu tarzda yapılmış duvar kalıntılarıyla bilinmektedir. 1970'li yıllarda kentte kapsamlı yüzey araştırmaları gerçekleştirmiş olan Jörg Wagner, Belkıs Tepe'nin kuzeybatı yamacından Karatepe'ye kadar devam eden ve 1972 yılında bir sondajla tespit ettiği, ancak artık bugün yüzeyde görünemeyen duvarları kentin Hellenistik Sur sistemiyle bağlantılı olarak yorumlamıştır¹⁷. Roma Dönemi surlarıyla ilgili olarak ise Wagner sadece Apamea'da Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenebilecek Tilmusa Höyüğü'nün batı yamacında çok az bir kısmı korunmuş bir sur duvarından bahsetmektedir¹⁸.

Wagner'in vermiş olduğu bilgiler dışında Seleukeia'nın surları hakkında kısa bir süre öncesine kadar çok fazla bilgimiz yoktu¹⁹. 2008 yılında, Zeugma Arkeoloji Projesi kapsamında gerçekleştirilen "keramik yüzey yoğunluğu araştırması" ve bu araştırma sonuçlarına göre 2009 – 2014 yıllarında yapılan arkeolojik araştırmalar ve jeofizik ölçümlerle Seleukeia'nın surlarının geçtiği güzergâhlar hakkında somut bazı veriler elde edilmiştir²⁰. Gerek daha önce-

den var olan arkeolojik veriler, gerekse son yıllarda yaptığımız değinilen araştırmalar ve ölçümlerle Seleukeia'nın Hellenistik kent sınırları ve Roma Dönemi surları daha anlaşılabilir hale gelmiştir²¹ (Res. 2). Ancak bu araştırmaların sonuçlarına değinmeden önce Zeugma'nın Roma hâkimiyeti içindeki tarihsel kontekstini irdelemekte fayda vardır.

Roma Dönemi ve Tarihsel Kontekst

Zeugma MÖ 64 yılında Pompeius tarafından Kommagene Kralı I. Antiokhos Theos'un kontrolüne ve yönetimine verilmişti²². Roma'nın Zeugma'nın bulunduğu territoriumu üzerindeki kontrolü sağlama girişimlerinin, bu tarihten kısa bir süre sonra, MÖ 55 yılında başladığı Marcus Tullius Cicero'nun yazmış olduğu mektuptan bilinmektedir²³. Bu tarihten bu yana Roma'nın bu geçit yerine artan ilgisi- ni, Roma'nın en zengin komutan ve politikacısı olarak bilinen Marcus Licinius Crassus'un Karhhae'deki (Harran) Partlara karşı düzenlediği sefer sırasında Apamea ve Seleukiea'yı (Zeugma) sadece bir geçit yeri değil aynı zamanda bir üs olarak da kullanmış olabileceğinden yola çıkarak söyleyebiliriz²⁴.

– Ergeç 1998, 397-402; Abadie-Reynal ve diğ. 1999, 334-347.

¹⁷ Wagner 1976, 94-95. Plan II, no. 11-13.

¹⁸ Wagner 1976, 75-77, fig. 4, Harita II.

¹⁹ Jörg Wagner Belkıs Tepe üzerindeki ve Belkıs Tepe'nin kuzey-batı yamacından Karatepe'ye doğru devam eden Hellenistik sur kalıntıları hakkında kısa bilgi vermektedir. Wagner 1976, 93-98; Ayrıca bkz. Algaze ve diğ. 1994, 34, no.19F; Kennedy – Kennedy 1998, 33-35.

²⁰ 2008 yılında yapılan yüzey keramik yoğunluğu araştırması ABD Perdue Üniversitesinden Prof. Dr. N. K. Rauh ve öğrencilerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 2009 -2012 yılları arasında yürütülen Zeugma Surları araştırmaları Prof. Dr. F.

Fless, Dr. S. Müth ve Eastern Atlas ekibinin destekleriyle sürdürülmüştür.

²¹ Görkay 2011, 275-278; Görkay 2012a, 524-526; Görkay 2015, 18-19.

²² Strab. 16.2.3; App. Mithr. 12.17.114.

²³ Cic. ad Q. fr. 2.12.2.

²⁴ Plut. Crass. 19 ve 27; ayrıca bkz. Cass. Dio 40.17.3-19.3. Strabon aynı yıllarda Seleukeia'dan *φρούριον* yani, tahkimli kale olarak bahsetmektedir. Strab. 16.2.3; ayrıca Suriye'nin Büyük Kralı III. Antiokhos'un Mithradates'in kızı Laodike ile Seleukeia'da gerçekleşen evlilik töreni büyük olasılıkla bir *strategion*'da gerçekleşmiş olmalıdır. Bkz. Pol. 5.43.1, 3-4; Görkay 2011, 276.

Zeugma'nın resmi olarak ve idari anlamda Roma'ya bağlanması uzun yıllar MÖ 31 Actium Zaferi ile ilişkilendirilmişti. Bu tarih, esasen Traian Dönemi'nde basılmış pseudo-otonom bir şehir sikkesi üzerinde yer alan kent Roma idare sistemine geçtiği zamanı belirten tarihin (kent *era'sı*) yanlış okunmasından kaynaklanmıştır²⁵. Ancak Kevin Butcher'in son yıllarda yapmış olduğu numismatik inceleme, kentteki Roma resmi idari yönetim tarihinin Tiberius ile başladığını ortaya koymuştur²⁶. Roma İmparatorluk Dönemi'nin başlarında Kommagene Kralı I. Antiokhos Theos'un torunu III. Antiokhos'un MS 17 yılında ölümünden sonra, Kommagene Roma yönetimi altına girmiştir. Bu süreçte Zeugma, Roma imparator, komutan ve valilerinin, soğuk savaş döneminde Part Kralları ve komutanlarıyla diplomatik görüşmelerini yaptığı önemli bir merkez haline de gelir²⁷. Özellikle Statius'un *Silvae* adlı eserinde Zeugma'dan "...Zeugma, Latinae pacis iter / ...Zeugma, Romaluların barış yolu" olarak bahsetmesi²⁸ tesadüf değildir. Statius Partlarla sağlanabilecek bir barışın, ancak Zeugma'da geçecek olan olumlu görüşmelerle mümkün olabileceğine vurgu yapmaktadır. Bu diplomatik karşılaşma ve görüşmelerin en önemlilerinin başında, Caesar Gaius'un Fırat üzerinde bir adada Part Kralı V. Phraates ile yaptığı buluşma gelir²⁹. Roma

askerleri Fırat'ın kendilerine ait kıyısında sıralanmış, Part askerleri de nehrin diğer tarafında dizilmişlerdir. İlk olarak Phraates, Roma egemenliğindeki Seleukeia (Zeugma) tarafında Gaius'un verdiği ziyafete katılmış, daha sonra Gaius, Apamea tarafındaki düşman topraklarında Phraates'in verdiği yemeğe davet edilmiştir³⁰. Bu ada büyük olasılıkla Birecik Barajı yapılmadan önce Seleukeia ile Apamea arasında yer alan, ancak bugün sular altında kalmış olan toprak parçasıydı³¹. Antik yazarlardan Tacitus'un aktardıklarından Part Kralı III. Tiridates ile Vitellius'un MS 35 yılında görüşme yapmak için Zeugma'da buluşmuş olabilecekleri yorumlanabilmektedir³². Ayrıca, MS 37-38 yıllarında Fırat'ı geçerek Zeugma'daki lejyonda Roma kartalı, standartları ve Roma İmparatorlarının heykellerine saygı ziyareti yapan Part Kralı II. Arthabanus'un Vitellus ile diplomatik görüşmelerde bulunduğunu bize Josephus ve Suetonius aktarıyor³³. MS 71 yılında Part Kralı II. Volosages Zeugma'ya gelmiş, Titus'un Kudüs'te elde ettiği zaferi tanımak için imparatora altın taç sunmuştur³⁴. Kısacası Zeugma Roma İmparatorluğu yönetimine girdiği bu dönemde, daha önceden Hellenistik Dönem askeri kimliğinin üstüne vurgulanan sade bir Roma karargâh kenti karakteri taşımamakta, aksine, Roma'nın gücünü hemen Fırat'ın karşısında yer alan rakibi ve ezeli düşmanları sayılan Partlara karşı mimari anlamda fiziksel ve görsel olarak da temsil edebilecek bir prestij ve propaganda kenti niteliğine sahipti.

²⁵ Wagner 1976, 64; Sullivan 1990, 198; Millar 2004, 460.

²⁶ Butcher 2009, 81-83.

²⁷ Zeugma kuzeyde Satala'dan Fırat Nehri boyunca güney inen *limes Orientalis*'in Fırat Nehri üzerinde önemli bir noktasında yer alır. Satala'dan Zeugma'ya kadar inen bu bağlantı için bkz. Wagner 1977b, 669-704; Mitford 1972; Crow – French 1980, 903-912; Mitford 1980, 913-926.

²⁸ Stat. *Silvae* 3.2.136-138.

²⁹ Vell. II.101.1-3.

³⁰ Vell. II.101.3.

³¹ Wagner 1976, 89-92, lev.3; Kennedy – Banbury 1998, 30, fig. 3.1.

³² Tac. ann. 6.37.

³³ Ios. ant. Iud. 18.4.5; Suet. Vit. 2.

³⁴ Ios bell. Iud. VII.105.

Ancak MS 1. yy'ın ilk yarısı içindeki bu askeri kamp neredeydi? Kentin dışında mı olmalıydı, yoksa kentle bütünleşmiş, bir tür kentsel yerleşke konumunda mı tasarlanmalıydı? Bu konuda antik kaynakları, epigrafik verileri kullanan ve kentte arkeolojik yöntemlerle araştırma yapan bilim insanları farklı görüşler ortaya koymuşlardır.

Zeugma üzerine ilk kapsamlı yayını yapan Jörg Wagner, arkeolojik herhangi bulguya dayanmaksızın, tamamen Tacitus ve Josephus'un aktardıklarından yola çıkarak³⁵, *legio X Fretensis*'in MS 18 yılından, MS 66 yılındaki Kudüs seferine kadar Zeugma'da konuşlandığını önermiştir³⁶. MS 64 yılında Roma generali Domitius Corbulo Fırat kenarındaki askeri tesisi geliştirmiş³⁷ ve iki yıl sonra *legio X Fretensis*, Vespasianus ve Titus'un Yahudiler üzerine yaptığı sefer için görev emri alarak Fırat'daki kampından ayrılmış ve geri dönmemiştir³⁸. Yerine, yine Suriye'de konuşlanmış olan *legio IIII Scythica* getirilmiştir; böylece Fırat'daki geçit yerinin koruyucu birliği olarak yaklaşık MS 66-67 yıllarında Zeugma'da artık *legio IIII Scythica* bulunmaktadır³⁹.

Lejyon Yerleşkesi - İlk Araştırmalar.

Lejyonların Zeugma'daki varlığının arkeolojik verilerle araştırılması 1970'li yılların başında kentte yüzey araştırması

yapan Jörg Wagner⁴⁰ ile başlar ve ardından 1990-2006 yılları arasında aralıklarla çalışmış olan Guillermo Algaze⁴¹, David Kennedy⁴², Martin Hartmann, Michael Speidel ve Mahmut Drahor'un⁴³ yüzey araştırmaları, kazı ve jeofizik çalışmalarıyla devam eder. Jörg Wagner lejyonun konuşlandığı yeri bugün At Meydanı olarak adlandırılan Belkıs Tepe'nin batısında yer alan geniş düzlüğü, burada ele geçen askeriyeyle bağlantılı yoğun damgalı çatı kiremitleri ve Latince yazıtlardan yola çıkarak önermiştir⁴⁴. Ardından Hartmann ve Speidel 1997 – 2001 yıllarında Belkıs Tepe'nin doğusunda Fırat'a yakın bir alanda kazı ve jeofizik araştırmaları gerçekleştirmiş ve burada ele geçen bulgulardan, MS 49 yılında İmparator Claudius ile dost Part prensine koruma yapmak için geçici kurulan kampın⁴⁵ bu bölgede yer aldığını savunmuşlardır⁴⁶. Ayrıca *legio IIII Scythica*'nın kalıcı kampının kent içinden çok, kent hinterlandında, büyük olasılıkla da Belkıs Tepe'nin güneyindeki Dutlu Köyü yakınında olduğunu iddia etmişlerdir⁴⁷. Ancak 2002 ile 2006 yılları arasında Hartmann, Speidel ve Drahor, fikirlerini değiştirerek, daha önceden Wagner'in *legio IIII Scythica*'nın kamp alanı için önerdiği yer olan At Meydanı'nda çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. Bu alanda gradiometre ile yapılan jeofizik

³⁵ Tac. ann. 6.37; Ios bell. Iud. 7.1.3.

³⁶ Wagner 1976, 286; *legio X Fretensis* için bkz. Dąbrowa 1993,12.

³⁷ Tac. ann. 15.9.

³⁸ Ios bell. Iud. 3.4.2, 5.1.6; Tac. hist. 5.1; Ios bell. Iud. 7.1.3; ayrıca yorum için bkz. Hartmann – Michael 2013, 281.

³⁹ Speidel – Speidel 1998, 166-168; Hartmann – Speidel 2003, 102-103; Hartmann –Speidel 2013, 383.

⁴⁰ Wagner 1976, 132-146.

⁴¹ Algaze ve diğ. 1994, 20.

⁴² Kennedy 1998, 239-241.

⁴³ Speidel – Speidel 1998, 163-204; Hartmann – Speidel 2002, 259-268; Hartmann –Speidel 2003, 100-126; Hartmann – Speidel 2013, 381-392; Speidel 2012, 604-619.

⁴⁴ Wagner 1976, 143-146.

⁴⁵ “..apud Zeugma” Tac. ann. 12.12.3; Ios. ant. Iud. 18.4.5; Tac. ann. 6.31.

⁴⁶ Hartmann – Speidel 2003, 103-105; Hartmann – Speidel 2002, 260.

⁴⁷ Hartmann – Speidel 2003, 105-106, fig. 4.

ölçümler, yüzey araştırmaları ve test sondajlarının sonuçları Wagner'in daha önceden savunduğu fikri doğrular nitelikte bulgular vermiştir.

Hartmann, Speidel ve Drahor'un At Meydanı'nda gerçekleştirdiği araştırmalar sonucunda askeri kamp planında dikdörtgen anomali gösteren bir yapı tespit edilmiştir⁴⁸. Bir hektarlık bir alan içinde tespit edilen ve yaklaşık 100x80 m boyutlarındaki bu yapı kompleksi, Hartmann ve Speidel tarafından 2003 yılında yapılan ön değerlendirme yayınında, test sondajlarında yapıya ait olduğu düşünülen duvarların niteliğine bakılarak, kesinlikle bir lejyon kalesi olarak yorumlanmıştır⁴⁹. Ancak bu yapının *legio III Scythica*'nın daimî kalesi olamayacak kadar küçük bir yapı ve dar bir alanı kapladığı da bildirilmiştir⁵⁰. Test sondajlarında ayrıca halka açık bir *latrina* ve bir hamam yapısına ait mimari kalıntılara rastlanmıştır. Bu bölgede yapılan gerek yüzey araştırmalarında gerekse test sondajlarında çok miktarda üzerinde lejyon damgası bulunan çatı kiremitleri, Latince yazıt ve askeri silah ve teçhizat parçaları ele geçmiştir⁵¹. Daha çok batıda görülen uygulamalardaki gibi mermer plakalara yazılmış olan Latince kamu yazıtlarının büyük bir çoğunluğunun bina inşa yazıtları, imparatorlara ait heykel kaidelerine ait ithaf yazıtları olduğu da anlaşılmıştır⁵². Tüm bu buluntuların işaret ettiği, At Meydanı olarak adlandırılan bu bölgenin, emekli asker, yüksek memur ve askeri sistem içinde Ze-

ugma'ya gelmiş ve Latince konuşan, Roma Eyalet idaresine ait bir topluluğun yaşadığı bir kent bölgesi olduğudur⁵³. Hartmann ve Speidel'in gerçekleştirmiş oldukları yüzey araştırmaları, jeofizik çalışmaları ve arkeolojik kazıların verilerinin değerlendirmeleri zaman zaman çelişse de 2003 ve daha sonra 2013 yılında yapılan PHI (Packard Humanities Institute) yayınında da değindikleri gibi, genel olarak bu konuda *legio III Scythica*'nın kalesinin kent dışında bir yerde olduğu düşüncesi hakimdir⁵⁴. Hartmann ve Speidel'in bu görüşlerine açıklık getirecek ve bu makalenin konusu olan 2009 ile 2014 yılları arasında gerçekleştirdiğimiz yeni araştırmamızın sonuç ve değerlendirmelerine geçmeden önce, bu lejyonların yönetildiği ana merkez olan Zeugma'nın böylesine kapsamlı bir organizasyon için ne derece büyük bir yerleşkeye ihtiyaç duymuş olabileceği konusunda bir fikir vermesi açısından, Zeugma'da konuşlanan lejyon ve yardımcı birliklerin bölgedeki faaliyetlerini incelemek yerinde olacaktır.

Zeugma'da Konuşlanmış Olan Lejyonlar ve Bölgedeki İmar Faaliyetleri:

Gerek Wagner gerekse Hartmann ve Speidel tarafından tespit edilen damgalı çatı kiremitleri değerlendirildiğinde, Zeugma'da birçok farklı lejyonun yapı ve imar çalışmalarında bulunduğu söylenebilmekte, ayrıca buluntular arasında en yoğun grubun *legio III Scythica*'ya ait çatı kiremitleri olduğu görülmektedir⁵⁵. Başta *legio III Scythica* olmak üzere Zeugma'da

⁴⁸ Hartmann – Speidel 2003, 107-109, fig. 6-7; Hartmann – Speidel 2013, 383, fig. 3-4, 390.

⁴⁹ Hartmann – Speidel 2003, 107-109.

⁵⁰ Hartmann – Speidel 2003, 107-109; ayrıca bkz. Wagner 2004, 149.

⁵¹ Hartmann – Speidel 2013, 385-390.

⁵² Hartmann – Speidel 2013, 285-288.

⁵³ Hartmann – Speidel 2013, 385-386.

⁵⁴ Hartmann – Speidel 2013, 390; Hartmann – Speidel 2003, 109-111, fig. 11.

⁵⁵ Speidel 2012, 611; Hartmann – Speidel 2013, 388-390.

damgalı çatı kiremitlerinde adı geçen lejyonların büyük bir çoğunluğunun MS 1. yy sonlarından başlayarak MS 3. yy içlerine kadar Zeugma'da ve kentin territoriumunda faaliyette bulunduğu söylenebilir⁵⁶. *Legio III Scythica*'nın Zeugma'daki inşaat faaliyetlerinin MS 1. yy sonlarında başlamış olabileceğini epigrafik bazı verilerden anlıyoruz. Bunlardan en önemlisi 2000 yılı kurtarma kazıları sırasında bulunmuş olan ve doğrudan *legio III Scythica*'nın isminin geçtiği bir yapı yazıtıdır⁵⁷. Crowther'a göre MS 1. yy sonu-2. yy başlarına tarihlenen yazıt At Meydanı'ndan oldukça uzak bir mesafede, kentin Hellenistik Dönem kent merkezine yakın bir yerde bulunmuştur⁵⁸. Ayrıca Belkıs Tepe'den At Meydanı'na doğru yuvalanmış olan ve MS 1. yy'ın sonu 2. yy'ın başlarına tarihlenen bir diğer yazıt da büyük olasılıkla *legio III Scythica*'nın Belkıs Tepe'de inşaatını gerçekleştirdiği bir yapı ile bağlantılı olmalıdır⁵⁹. *Legio III Scythica* ile birlikte Zeugma'da konuşlanmış olan diğer lejyonlara ait *vexillatio*'ların Fırat'ın batısında Doliche, Zeugma ve Samosata arasında kalan coğrafyada ve hatta Fırat'ın doğusuna Osrhoene bölgesinde, yol, köprü, gözetleme kulesi ve kale inşa ettikleri ve taş ocakları işlettikleri bilinmektedir⁶⁰.

Bunlardan Karasu Köprüsü'nün, Wagner tarafından köprü yakınında yüzeyde tespit edilen damgalı çatı kiremitleri ışığı altında, *legio III Scythica* tarafından yapıldığı anlaşılmıştır⁶¹. Karasu deresinin Fırat nehriyle birleştiği Habeş mevkiinde tespit edilmiş bir diğer köprü kalıntısı ise bugün baraj suları altına kalmıştır; ancak yakınında Comfort tarafından kaydedilmiş kayaya yazılmış Latince bir yazıttan köprünün *legio III Scythica* tarafından yapıldığı kanıtlanmıştır⁶². *Legio III Scythica*'nın askerlerinin MS 73 yılının ilk aylarında Habeş'in birkaç kilometre güneyinde Aini'de bir su kanalı inşaatında da görev aldıkları bilinmektedir⁶³. Doliche ve Samosata arasında, halk arasında "IV. Murat Yolu" olarak bilinen antik yol kenarında Comfort tarafından tespit edilen gözetleme kuleleri de⁶⁴ büyük olasılıkla *legio III Scythica* ve Zeugma'da konuşlanmış lejyonlardan ayrılan *vexillatio*'lar tarafından yapılmış olmalıdır. Wagner, Fırat'ın doğusunda Osrhoene bölgesinde bulunan ve bugün tek bir yapı taşı bile kalmamış olan Eski Hisar'daki *praetorium / castellum* yapısının da burada bulunduğu lejyon damgalı çatı kiremitlerinden ve Latince yazılmış bir yazıttan yola çıkarak *legio III Scythica* tarafından MS 197 yılında inşa edildiğini bildirmektedir⁶⁵. *Legio III*

⁵⁶ Özellikle Pannonia'dan olmak üzere Moesia, Danube'den birçok lejyon, *vexillatio* ve *auxilia*'nın (özellikle Pannonia'dan *cobors miliaria Maurorum*) MS 1. yy'dan başlayarak MS 3. yy'a kadar gerek Zeugma'da gerekse çevresinde birçok inşaat faaliyetinde yer almıştır, bkz. Hartmann – Speidel 2013, 389-390; Speidel – Speidel 1998, 163-204; Speidel 2009, 249-253; Son yıllarda Ehneş'te *legio III Flavia Felix*'e ait bir *auxilia*'nın varlığı da tespit edilmiştir. Bkz. Albustanhoğlu 2015, 135-158.

⁵⁷ Hartmann – Speidel 2003, 112.

⁵⁸ Crowther 2013, 203-204, no. IN4, fig. 7.

⁵⁹ Hartmann – Speidel 2003, 113-113.

⁶⁰ Karasu köprüsü: Wagner 1985, 31, fig. 50; Wagner 1977a, 521; Comfort 2002, 275-276; Comfort ve diğ. 2000, 117-118; Comfort – Ergeç 2001, 19-49;

Karasu ve Habeş Köprüleri: Comfort 2002, 275-276; Comfort ve diğ. 2000, 117-118, fig. 15-16; Yarımcı (Merzumen/Marsyas) Köprüsü: Wagner 1985, 31, fig. 50; Comfort ve diğ. 2000, 117-118, fig. 19.

⁶¹ Wagner 1977a, 521.

⁶² Comfort ve diğ. 2000, 117-118, fig. 16; Comfort 2002, 275-276.

⁶³ Speidel 2009, 252, dn. 22.

⁶⁴ Comfort ve diğ. 2000, 117-118, fig.18. Ayrıca bkz. Blömer – Winter 2011, 225-227.

⁶⁵ Wagner 1983, 112-113, Ayrıca MS 73 yılında Vespasianus ve Titus zamanında Suriye elçisi Marius Celsus'un *legio III Gallica* aracılığıyla Fırat'tan su çekmek için bir "*opus cochli*" "vidalı su tulumbası" yaptırdığıyla ilgili yazıt, Kommagene'deki lejyonların

Scythica ve diğer bazı *vexillatio*'ların gerek Zeugma'daki gerekse bölgedeki diğer inşaat faaliyetleri sırasında Gümüşgün / Ehneş'teki taş ocaklarını işlettiği arkeolojik ve epigrafik verilerle de bilinmektedir⁶⁶. Ayrıca *Legio III Scythica*'nın Zeugma'daki imar faaliyetlerinin varlığını kanıtlayan epigrafik buluntular yanında arkeolojik veriler de bulunmaktadır.

Zeugma Belkıs Tepe tapınak alanında 2008 ile 2010 yılları arasında yapılan kazılar tapınağın Hellenistik Dönem podium temellerine ait kalıntılar yanında, Hellenistik Dönem yapısını çevreleyen 2. Evre *temenos* duvarı olarak adlandırdığımız payandalarla çevrili bir duvarın bir bölümünü ortaya çıkarmıştır⁶⁷. Yapı tekniği ve dikdörtgen plandaki *temenos* duvarlarında uygulanan destek payandaları, *legio III Scythica*'nın Eski Hisar'da yapmış olduğu *praetorium* / *castellum*'un duvarlarındaki sistemle oldukça benzerlik göstermektedir⁶⁸. Benzer tarzdaki payandaları ayrıca Adıyaman'da önemli bir kutsal alan olan Direkli Kale'deki tapınakların *temenos* duvarlarında da görüyoruz⁶⁹. Belkıs Tepe'deki tapınağa ait *temenos* duvarının tarihlendirmesi için yapılan sondajlarda elde edilen keramik veriler, *temenos* duvarının yaklaşık MS 1. yy'ın son çeyreği içinde, olasılıkla MS 72 yılından hemen sonra yapılmış olduğunu göstermiştir⁷⁰. Bu *temenos* duvarıyla ilgili kesin bir kanıt olmasa da duvarda uygulanan destek payanda sisteminin benzeri, *legio III Scythica*'nın yapmış olabileceği

düşündüğümüz ve aşağıda değineceğimiz Zeugma'nın Roma Dönemi kent surlarında da rastlanmaktadır.

Askeri buluntuların Zeugma'nın doğu konut sektöründeki evlerde çok miktarda ele geçmesi, Zeugma'da asker ve asker emeklilerinin sivil yaşantı içine uyumu hakkında önemli bilgileri ortaya koyuyor. Bunlar arasında konut sektöründeki birçok evde ele geçen askeri silah ve teçhizatlar, kentte sivil halkın yaşadığı konut alanlarındaki bazı mahalle ve evlerin askeriye hizmet verdiğini göstermektedir⁷¹. Zeugma konutlarında MS 252 / 253 Sasani işgali öncesinde yapılmış olan bazı mimari değişiklikler, bu konutlarda yaşayan askerler tarafından olası bir saldırıya karşı alınmış bazı önlemler olarak yorumlanmaktadır⁷². Roma konutlarının duvar fresklerinin üzerindeki Latince yazılmış grafitiler ve kazımayla yapılmış çizimler, Zeugma'da özel yaşantı içindeki baskın askeri kültürün izlerini bize göstermektedir⁷³. Benzer bir durum, sayıları az da olsa, At Meydanı'nın güneyindeki Güneybatı Nekropolü ve Batı Nekropolü'ndeki askerlere ait mezar stellerinin varlığıyla, mezarlıklar için de söylenebilmektedir⁷⁴. Askeri kültürün Zeugma'nın sivil yaşantısı içinde birçok alanda izlerinin görünmesi,

görevlendirmeleriyle ilgili bilinen eski Latince yazıttır, bkz. Cooley 2012, 215.

⁶⁶ Wagner 1976, 143; Stoll 1998, 99-145; Ayrıca bkz. Albustanhoğlu 2015, 135-158.

⁶⁷ Görkay 2011, 282; Görkay 2015, 282-283.

⁶⁸ Guyer 1939, 185, fig.1, 186, fig. 2.

⁶⁹ Hoepfner 1966, 157-177, lev. 30-35.

⁷⁰ Görkay 2011, 282; Görkay 2015, 31.

⁷¹ Alagöz 2012, 44.45; Aylward 2013, 24; benzer durum Dura-Europos'taki askeri kamp ve çevresindeki konutlarda da görülmektedir, bkz. Baird 2014, 111-154.

⁷² Tobin 2013, 71-110; Aylward 2013, 24.

⁷³ Barbet 2005, 64, fig.31, 138-139, fig. 88d.

⁷⁴ Wagner 1976, 132-137; Speidel – Speidel 1998, 176-177; Hartmann – Speidel 2013, 388-390; son olarak Hüseyin Yaman tarafından Zeugma'nın nekropollerini ve özellikle nekropollerinden ele geçmiş mezar stellerini ele aldığı doktora tezi sayısı az da olsa askerlere ait mezar stellerinin dağılımı ve askeri nekropollerin varlığı ile ilgili yeni sonuçlar ortaya koymaktadır, bkz. Yaman 2013, 267, 271, fig. 17, 294.

askeri yerleşke ile sivil yerleşkenin yakınlığı, ilişkisi ve bu ilişkinin niteliği hakkında bize ipuçları sunmaktadır.

2009 Jeofizik Araştırmaları:

Zeugma'daki lejyonların ve askeri kültürün varlığını ortaya koyan arkeolojik verilerden yola çıkarak, *legio IIII Scythica* ve diğer *vexillatio*'lara ait yoğun askeri teçhizat yanında lejyon damgalı çatı kiremitlerin ele geçtiği At Meydanı olarak adlandırılan alanda ve çevresinde jeofizik çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar 2009 ile 2012 yılları arasında Berlin Hür (Freie) Üniversite ve TOPOI Enstitüsü ile ortak gerçekleştirdiğimiz kentin fiziki sınırları sayılan kent surlarını araştırmak için yapılan araştırmalar sırasında tamamlanmıştır. Jeofizik çalışmalardan sonra yüzey araştırmaları da 2014 yılına kadar devam etmiştir. 2009 yılındaki ölçümler, daha önceden Martin Hartmann, Michael Speidel ve Mahmut Drahor (bundan sonra H.S.D.) tarafından incelenmiş alanların dışında kalan bölgelerde, ancak ilk yapılan bu çalışmayı bütünleyecek nitelikte geliştirilmiştir. Buna göre Doğu, Batı, Kuzey, Güney olmak üzere başlıca dört ölçüm alanı oluşturulmuştur (bundan sonra **D, B, K, G**) (Res. 3).

Doğu Alan:

Belkıs Tepe'nin kuzey doğusu, Ayvaz Tepe ve kuzeyini kaplayan alan, kentin doğu sektöründe yer alır. 555x235m boyutlarında dikdörtgen bir alanda gerçekleşen ölçümlerde başlıca **D1, D2, D3** anomalileri tespit edilmiştir (Res. 4). Çizgisel devam eden bu hat kentin sur sistemiyle bağlantılı olarak görülerek, **D2** anomalisinde 2011-2012 yıllarında test sondajları yapılmış ve kentin Roma Dönemi'ne tarihlenen sur sistemine ait duvar ortaya çık-

rılmıştır. **D1** noktasında görülen yoğun anomali büyük olasılıkla kentin Belkıs Tepe ile Ayvaz Tepe arasında kalan Roma *Agora*'sı veya *Forumu* olarak yorumladığımız dikdörtgen alana doğudan bağlanan antik yolun surla birleştiği noktada bulunan bir kent kapsına ait olabilir.

Kuzey Alan (Res. 4):

Bu alan Karatepe, Belkıs Tepe arasındaki hat olmak üzere, Tiyatro ve Tiyatro'nun batısında kalan teras ve yamaçları kapsar. Ölçümler 235x640 m'lik (150.400 m²) dikdörtgen bölge içinde gerçekleştirilmiştir.

Karatepe:

Karatepe olarak adlandırılan ve daha önceki çalışmalarda kentin Hellenistik Dönem'de "*strategeion*" yapısının yer aldığı yer olarak önerilen⁷⁵ tepe düzlüğü üzerinde ölçümler yapılmıştır. Burada Hellenistik *Agora*'daki yapı duvarlarının açısıyla paralellik gösteren kuzeydoğu / güneybatı doğrultulu dikdörtgen ve kare planda yoğun duvar ve mekanların varlığını gösteren anomaliler izlenmiştir. Karatepe aynı zamanda Geç Antik Dönem ve Orta Çağ keramik buluntularının yoğun ele geçtiği bir sektördür. Burada **K1, K2, K3** olarak tespit edilmiş bu anomaliler, birbiri üzerine binmiş farklı dönemlere ait duvar temellerinden kaynaklanabileceği gibi, kare planda geniş avluları olan, saray veya konut planına sahip iki yapı olarak da yorumlanabilir.

Tiyatro / amphitheatron (?): Tiyatro olarak yorumlanan yapı Belkıs Tepe'nin kuzeybatısında, Köşk Tepe'nin ise yaklaşık 50 m batısında yer alır. İlk kez

⁷⁵ Görkay 2011, 276, dn. 8.

Algaze tarafından tespit edilen tiyatrodan⁷⁶ 2004 yılında kazılar gerçekleştirilmiş ve *summa cavea*'nın güneyinin bir kısmı ortaya çıkarılmıştır⁷⁷. Yaklaşık 70m'lik çapı bulunan yapının görülebilen *summa cavea*'sı güneydoğuya, Köşk Tepesi'nin güneybatı yamacına yaslanır. Mevcut *summa cavea*'nın çapı ve eğiminden yapının orkestrasının ve *ima cavea*'sının yaklaşık 15-20 m'lik bir toprak dolgu altında olduğu anlaşılmaktadır. Tiyatro olarak yorumlanan yapının sahne binasının tahmin edildiği *summa cavea*'nın kuzeybatısında kalan düz arazide 2009 yılında gerçekleştirilen jeofizik çalışma yapıyla ilgili önemli bazı yeni verileri ortaya koymuştur. Gerçekleştirilen ölçümler sahne binasının yer alması gereken alanda *cavea*'nın devamı niteliğinde, **K4** ile gösterilmiş bir kavis anomalisinin varlığını ortaya çıkarmıştır (Res. 4). Bu anomali şimdiye kadar tiyatro olarak değerlendirilen bu yapının olasılıkla bir *amphitheatron* da olabileceğini gündeme getirmektedir. Zeugma'da bir *amphitheatron*'un varlığı ile ilgili ilk öneriyi Kennedy ortaya atmakta ve olası konumu için Karatepe'nin kuzeybatı yamacındaki kavisli çukur alanı önermektedir⁷⁸. Epigrafik veriler yanında, Roma Dönemi konutlarındaki freskler üzerinde yer alan gladyatör çizimlerini içeren grafitiler, askeri kültürün sivil kültürle harmanlandığı önemli bir lejyon ve sınır kenti olan Zeugma'da popüler olmuş gladyatör oyunları ile ilgili sağlam ipuçları sunmakta ve kentte bir *amphitheatron* veya bir *stadion* yapısının var olabileceğine kuvvetle işaret etmektedir⁷⁹. Jeofizik araştırmaların sonuç-

larında görülen yarım dairesel anomali gerçekten Zeugma *amphitheatron*'unun kuzeybatı *cavea*'sına ait ise, buradaki yapının büyüklüğü konusuna bazı karşılaştırmalar yapmak da mümkün görülmektedir. Yaklaşık 70 m çapındaki görülebilen güneydoğu *cavea*, anomalide görünen kuzeybatı *cavea* ile birlikte düşünüldüğünde ve eliptik form da dikkate alındığında, mevcut yapının güneydoğu / kuzeybatı doğrultulu çapı yaklaşık 80-90 m'ye ulaşmaktadır. Bu karşılaştırmanın sonucuna göre Zeugma'daki yapının kapasitesinin Anazarbos'taki *amphitheatron*'a yakın olduğu söylenebilir⁸⁰.

Tiyatro veya *amphitheatron* yapısının yanında Belkis Tepe'ye doğru kuzey-güney doğrultulu koyu çizgi şeklinde görülen ve **K5** numarayla gösterilmiş anomali büyük olasılıkla Jörg Wagner tarafından yapılan yüzey araştırması ve sondajlarda tespit edilen duvara ait olmalıdır⁸¹. Bu duvarın şehir suruna ait bir duvar mı, yoksa Belkis Tepe'ye doğru çıkan ve şehir sikkelerinde görünen⁸² ve merdiven olarak yorumlanan yolun istinat duvarı mı olduğu henüz arkeolojik olarak kanıtlanamamaktadır. Çizgisel anomalinin hemen batısında tespit edilen ve Apamea'daki kare planlı kule ve perde duvarların oluşturduğu Hellenistik sur sistemine oldukça benzeyen **K6** num-

⁷⁶ Algaze ve diğ. 1991, 206.

⁷⁷ Abadie-Reynal – Güllüce 2005, 357-364.

⁷⁸ Kennedy – Kennedy 1998, 53, fig. 3.30.

⁷⁹ Kennedy 1998, 151, no. 47; 152, no. 55, ayrıca resimsel grafitilerdeki gladyatör çizimleri için bkz.

Benefiel – Coleman 2013, 178-191; Amphitheatron'larla ilgili genel bilgi için bkz. Welch 2007; Bomgardner 2002.

⁸⁰ Anazarbos'taki amphitheatronun ölçüleri 62 x 83 metredir, bkz. Gough 1952, 101-102; Posamentir 2006, 350-351, fig. 40, ayrıca bkz. Dodge 2009, 34, fig. 42.

⁸¹ Wagner 1976, 94-95. Plan II, 11-13. Bu anomalinin devamı özellikle uydu fotoğraflarında Belkis Tepe'ye doğru üst kotlarda da çizgisel bir yar hattı şeklinde izlenebilmektedir.

⁸² Şehir sikkeleri üzerindeki Belkis Tepe'ye doğru çıkan merdiven için bkz. de Guadán 1972, 11-18; Wagner 1976, 33; Price – Trell 1977, 23-24; Butcher 2004, 461.

rayla gösterilmiş anomaliler 2010 yılında test sondajlarıyla araştırılmış ancak arkeolojik olarak varlıkları şimdilik doğrulanmamıştır. Ayrıca **K7** ile gösterilmiş çizgisel anomali de sur duvarıyla bağlantılı olabilir.

Batı Alan (Res. 4):

H.S.D. Alanı:

Bu alan, H.S.D. tarafından daha önceden yapılan çalışmanın sonuçlarının yeni ölçümlerle birleştirildiği kompozit bir jeofizik çıktı üzerinden incelenmiştir. 2009 yılında yapılan ölçümler 430x415 m'lik kare bir alan (178,45 dönüm) içinde gerçekleştirilmiştir. H.S.D. tarafından ölçümleri gerçekleştirilmiş net alanın toplamı ise 32,5 dönümdür. H.S.D.'nin yapmış olduğu jeofizik ölçümlerde oldukça belirgin olarak görülen 100x80 m boyutlarındaki yapı anomalisi (**B1**) Hartmann ve Speidel tarafından arkeolojik olarak incelenmiş ve yukarıda değindiğimiz gibi lejyon kalesi olarak yorumlanmıştır⁸³. Bu alanda birçok test sondajı yapılmış, özellikle dikdörtgen masif yapının kuzeyinde kalan alanlarda ortaya çıkan mimari kalıntılar, bir askeri yerleşkeden çok bir kent dokusuyla ilişkilendirilmiştir⁸⁴. Hartmann ve Speidel burada görülen dikdörtgen planlı yapıyı bir kale olarak yorumlar, ancak bunun *legio IIII Scythica*'nın daimî kampı olamayacak kadar küçük bir yapı olduğunu da vurgular. Şu aşamada, değinilen yapıyla ilgili ileride yapılacak arkeolojik kazıların daha sağlıklı sonuçlar vereceğini söylemek daha doğru olacaktır⁸⁵. Ancak bu anomalinin gösterdiği plan *legio IIII Scythica*'dan ayrılan *vexilla-*

tio'nun yerleştiği Dura-Europos'ta askeri kamp içinde yer alan ve askeriye tarafından inşa edilmiş olan *praetorium* ve *Dux Ripae*, yani Roma Sarayı'yla oldukça benzerlikler göstermektedir⁸⁶. Bu yapının aşağıda değindiğimiz ve *campus* olarak yorumlayabileceğimiz merasim alanına yakın olması da bu bağlamda anlam kazanır. Bu yapının kuzeyinde **B2** olarak gösterilmiş olan doğrusal anomali, her ne kadar H.S.D. tarafından çok net arkeolojik olarak tespit edilememiş veya değinilmemiş olsa da, büyük olasılıkla Hellenistik Kent ile Roma kentsel Lejyon yerleşkesini ayıran bir duvar veya duvarla bağlantılı bir caddenin izi olabilir. Bu duruma benzer bir örnek olarak Dura-Europos'taki sivil kent ile kuzeyde yer alan askeri kampı ayıran kerpiç tuğlalardan örülmüş duvar gösterilebilir⁸⁷. **B1** numaralı çizgisel anomali üzerinde H.S.D. tarafından açılmış olan 03/1 test açmasında⁸⁸ MS 4. yy'a tarihlenen dükkanlara ait olduğu belirtilen su künkleri ve duvarlar ele geçmiştir⁸⁹. Ancak buradaki açmanın boyutunun tüm anomalinin niteliğini gösterecek büyüklükte olmadığı anlaşılmaktadır. Bu alanda yapılan kazılarda masif bloklarla örülü duvarlar yanında askeri alandan çıkarak eski kent merkezine (Hellenistik Agora'ya) doğru devam eden bir caddeye ait kalıntılar da çıkarılmıştır⁹⁰. Kompozit jeofizik resimde **B3** numarayla gösterdiğimiz yol, büyük olasılıkla PHI yayınında Hellenistik Agora'da tespit edilen⁹¹ ve jeofizik resimde **K8** olarak gösterilmiş olan yol ile bağlantılı olmalıdır.

⁸³ Hartmann – Speidel 2003, 107-109.

⁸⁴ Hartmann – Speidel 2013, 385-386.

⁸⁵ Yapı plan olarak lejyonlarda bulunan hastane yapısı *valetudinarium*'lara da benzemektedir. Bu bilgiyi benimle paylaşan Daniş Baykan'a teşekkür ederim.

⁸⁶ Baird 2014, 148-154, fig. 3.21, 3.22.

⁸⁷ Simon ve diğ. 2012, 112-113, fig. 1.

⁸⁸ Hartmann – Speidel 2013, 383, fig. 4, 03/1.

⁸⁹ Hartmann – Speidel 2013, 385-386, fig. 10.

⁹⁰ Hartmann – Speidel 2013, 385, fig. 8.

⁹¹ Van Den Hoek – Aylward 2013, 240-242, fig. 10.

Stadion / Campus (?)

At Meydanı'nda 2007 yılında yaptığımız yüzey araştırmalarında alınan topografik ölçülere göre *stadion* olarak düşünülen yapı yaklaşık 230 m uzunluğunda ve yaklaşık 60 m genişliğindedir⁹². Doğu kenarındaki düzgün yamaç *stadion*'lardaki oturma sıralarının eğimine yakın bir açı göstermektedir. Yapının güneyinde *sphendone*'ye ait olabilecek bir kavis görülmekte, kuzeyinin ise düz bittiği uydu ve hava fotoğraflarından algılanmaktadır. Yapının 60 m eninde ve 230 m unluğundaki koşu pisti olarak düşündüğümüz alanda yapılan jeofizik ölçümler, kuzey-güney doğrultulu bu piste paralel, batıda büyük bir istinat duvarı anomalisi ortaya çıkarmıştır (**B4**). Bu planıyla, *stadion* olabileceğini düşündüğümüz bu yapının⁹³, birçok lejyon yerleşkelelerinde süvari manevra eğitimi ve geçit alayları için tasarlanmış, aynı zamanda süvarilerin savaş becerilerini, taktiklerini ve morallerini geliştirmede önemli rol oynayan *hippika gymnasia* olarak adlandırılan süvari turnuvalarının yapıldığı bir *campus* yapısı da olabileceği görülmektedir⁹⁴. Arrianus'un *Ars Tactica*'sında tarif edilen⁹⁵ bu manevraların büyük bir çoğunluğu, boyutları yaklaşık olarak Zeugma'daki *campus* alanı olarak tahmin ettiğimiz bu alana yakın ölçülerdeki

eğitim alanlarında gerçekleşmekteydi⁹⁶. *Campus*'ler kentin içinde olabileceği gibi, kent suru dışında da yer alabiliyordu, Palmyra'dan ele geçmiş yazıtlar bu konuya açıklık getirmektedir⁹⁷. British Museum'da yer alan ve Zeugma'dan ele geçmiş olduğu bilinen süvari tören maskı ve 2000 yılı kurtarma kazılar sırasında konut sektöründen bulunmuş olan benzer bir maska ait parçalar, Zeugma'da yer alan kampta da böyle bir yapının varlığını arkeolojik olarak kuvvetlendiren buluntulardır⁹⁸. Ayrıca Zeugma'da elit süvari takımı *equites scutarii Aureliaci* grubunun bulunduğu bir yazıt ile bilinmektedir⁹⁹. Tüm bu veriler ışığı altında Zeugma'daki bu düz alanın bir *campus* olabileceği olasılığını da düşünmek yerinde olacaktır.

Şimdilik *stadion / campus* olarak yorumlanan yapının batısındaki oldukça düz olan alanda hat şeklinde görülen çizgisel anomaliler (**B5, B6, B7, B8**) bu alanda yer alan ve şimdilik planı ve işlevi konusunda kesin bir öngörü yapılamayacak yapılara aittir. **B9** ile işaretlenmiş koyu anomali olasılıkla At Meydanı'nı batıdan çevreleyen ve varlığını bu noktada yapılan kaçak kazılarla da tespit ettiğimiz *rektagonal* tarzda yapılmış sur duvarlarıyla bağlantılı olmalı-

⁹² Görkay 2011, 277, fig. 279.

⁹³ Bu alanın köylüler tarafından uzun yıllardır At Meydanı olarak adlandırılmış olması da oldukça önemlidir. Buranın neden At Meydanı olarak adlandırılmış olduğunu bugün hatırlayan eski köy sakinlerinden kimse bulunmamaktadır, ancak büyük olasılıkla bu alanın topografyasının bir koşu alanı ve tribüne benzetilmesinden veya burada ele geçen bazı buluntulardan yola çıkılarak verilmiş bir isim olmalıdır.

⁹⁴ Vegetius'da değinilen bu manevralar için bkz. Milner 1993, III, 4, 69, dn. 5; Dixon – Southern 1997, 132-134; Bohec 2001, 113-115.

⁹⁵ Arr.takt. 36-41.

⁹⁶ Bu eğitim ve manevra yapılarının kullanımı, ölçüleri ve fiziksel tanımı için bkz. Davies 1974, 20-26; Davies 1968a, 73-100; Davies 1968b, 103-120; Dixon – Southern 1997, 113-125; Bishop 2012, 36; Zeugma'daki alana en yakın örnek Dura-Europos'da bulunan eğitim ve manevra alanı gösterilebilir, bkz. Simon ve diğ. 2012, 115. fig. 5, (c.150 x 30 m).

⁹⁷ Seyrig 1933, 152-168; Kennedy – Riley 1990, 135-137, fig. 83; Pollard 2000, 44.

⁹⁸ Kennedy ve diğ. 1998, 135-136, fig. 8.13; Aylward 2013, 24; Scott 2013, 354, (ML1).

⁹⁹ Bu sınıf *Notitia Dignitatum*'dan da bilinmektedir, Oc.7.201; Zeugma'daki varlığını gösteren yazıt için bkz. Wagner 1976, 262, lev. 52; Wagner'in transkriptinin düzeltilmesi için bkz. Speidel 1977, 271-273; Speidel 1984, 401-410.

dır. Bahçedere'ye bakan yamaçların kenarında 2008 yılında yürüttüğümüz yüzey araştırmalarımızda bu sura ait olacak *rektagonal* tarzda duvarlar tespit edilmiş ve mimari belgelenmesi tamamlanmıştır (Res. 5-6).

Askeri Eğitim Alanı - *amphitheatron* (?)

Zeugma'da jeofizik araştırmalar sonucunda ortaya çıkan ve eliptik-dairesel anomali veren bir diğer yapı At Meydanı'nın güneybatısında, Bahçedere'ye bakan teras düzlüğü üzerinde tespit edilmiştir (B10). Bu alan asfalt yol ile Bahçedere arasında kalan ve belirgin iki dikdörtgen formlu terasın alt kotta yer alanıdır. Bu iki teras, uydu fotoğraflarından da görüldüğü gibi büyük olasılıkla bir teras duvarıyla birbirinden ayrılmaktaydı (B11). Dairesel yapı anomalisi kuzeydoğu / güneybatı doğrultulu eliptik bir plana sahiptir. Eliptik dairenin uzun çapı yaklaşık 35 m civarındadır. Eliptik dairesel yapının kuzeydoğu kenarında kare ve dikdörtgen plan veren mekanlar ve bir duvar anomalisi algılanabilmektedir (B12). Eliptik yapısı ve jeofizik anomalilerde görünen formuyla yapı *amphitheatron* planına sahiptir. Anomalinin gösterdiği özelliğe göre yapının eliptik formda görülen duvarlarının taş veya benzeri malzemeden yapılmış olması gerekmektedir; bu nedenle lejyon yerleşkelerinde daha çok ahşaptan yapılmış olan ve daire plana sahip at eğitimi için kullanılan *gyrus*'lardan farklı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Yapı göstermiş olduğu plan ve ölçüleriyle Dura-Europos'ta askeri kamp içinde bulunan eğitim amaçlı kullanılan

amphitheatron yapısıyla oldukça benzerdir¹⁰⁰. Dura-Europos'taki *amphitheatron* tamamen askeri amaçlı planlanmış ve inşa edilmiş bir yapıdır. Dura-Europos'taki *amphitheatron*'un *legio III Scythica*'nın askerleri tarafından inşa edildiği ve bu inşada *legio III Cyrenaica*'dan bir *vexillatio*'nun da çalıştığını gösteren MS 216 yılına tarihlenen bir yazıttan yola çıkarak¹⁰¹, Zeugma'daki askeri kamp içindeki *amphitheatron*'un da daha önceden Zeugma'da konuşlanmış olan *legio III Scythica*'nın askeri tarafından yapılmış olabileceğini önerebiliriz. Lejyon askerlerinin yapımında çalıştıkları ve askeri amaçla da kullanılan *amphitheatron*'lar gerek Syria gerekse Arabia Eyaletleri'nde bilinmektedir. Arabia Eyaleti'nin başkenti Bostra antik kentindeki *amphitheatron* yapısı da büyük olasılıkla *legio III Cyrenaica*'ya hizmet vermek için yapılmıştı¹⁰² ve ayrıca son yıllarda Palmyra'da uzaktan algılama ile tespit edilen *amphitheatron*'un da büyük olasılıkla burada konuşlanan lejyon ile bağlantılı olarak yapıldığı düşünülmektedir¹⁰³.

Mithraeum (?)

Şimdiye kadar somut bir arkeolojik ve epigrafik veri bulunmamasına karşın, Zeugma'nın önemli bir lejyon kenti olması yanında, özellikle Dura-Europos ile tarihsel ve askeri bağlantısı nedeniyle bir *mithraeum*'a sahip olduğu düşünülmüştür. Maka-

¹⁰⁰ Dura-Europos'taki *amphitheatron* 32 x 26 m ölçülerindedir, bkz. Rostovtzeff – Bellinger 1936, 72-77; Golvin 1988, 39; Simon ve diğ. 2012, 114, fig. 3, 116, fig. 6; ayrıca bkz. Dodge 2009, 34, fig. 42.

¹⁰¹ Rostovtzeff – Bellinger 1936, 78, no. 629; ayrıca bkz. Edwell 2008, 119, 140, 141, 250, dn. 273.

¹⁰² *Amphitheatron*'un ölçüleri 118/120 x 70/75 m' dir. bkz. al-Mougdad ve diğ. 1990, 201-204; Dodge 2009, 37.

¹⁰³ Hammad 2008, 339-346; Weiss 2014, 283, dn. 26; Lejyonlarla bağlantılı olarak yapılan diğer *amphitheatron*'lar için bkz. Dodge 2009, 33-34, fig. 42, 37,

lenin konusu olan askeri Leyjon yerleşkesinin bulunduğu düşünülen At Meydanı yakınında 2015 yılında yüzeyden ele geçen mermerden yapılmış bir kabartma plaka Zeugma'da askeri lejyon yerleşkesi içinde bir *mithraeum*'un varlığına işaret edebilecek şimdilik bilinen ilk ve tek arkeolojik veridir¹⁰⁴ (Res. 7).

Orta grenli, mavimsi-bej / beyaz mermerden yapılmış, 33,5 x 38,3 cm boyutlarında ve 7 cm değişebilen kalınlığa sahip plakanın kabartmalı yüzünün kenarları şevli olarak keskiyle düzeltilmiştir. Kabartma plakanın arkası kabaca işlenmiş ve bir yuvaya harçla tutturulması için kalemle açılmış yivlere sahiptir. Kabartma plaka üzerinde, ortada ana figür olarak Mithras betimlenmiştir. Boğayı öldürür durumda, olağan pozisyonundaki (*tauroktoni*) Mithras'ın başının çevresinde Tanrı Sol'dan alarak başına geçirdiği *nimbus* (hale) yer alır¹⁰⁵. Sahnedeki diğer ikonografiden bilinen hayvanlar, köpek, yılan, akrep ve kargadır. Kabartma plakanın her iki üst köşesinde, sağda Helios ve solda Selene oldukça stilize olarak yapılmıştır¹⁰⁶. Mithras'ın sağında meşale taşıyıcısı Kautopates, solunda Kautes bulunur. Mithras'ın hemen üzerinde ise ikonografiden bilinen yedi adet altar yer almaktadır. Ortadaki altar diğerlerine göre daha büyük yapılmıştır. Altarların ortadaki üçlü grubu genellikle ikonografide olduğu gibi Mithras'ın mağarasının üstünde betimlenen iki ağaç gövdesinin arasında gösterilmiştir. Kabartma plaka üzerindeki figürlerin kıyafet-

lerinde, meşalelerin ateşlerinde ve boğanın yaralarında kullanılmış kırmızı boyanın izleri görülebilmektedir. Plaka üzerindeki sahnenin gösterdiği ikonografik farklılıklardan çok, At Meydanı'nda bulunmuş olmasıyla oldukça önemli bir arkeolojik keşfi ortaya koymaktadır. Eser şimdiye kadar Zeugma'dan bilinen tek Mithras betimli kabartma plaka olması yanında, özellikle At Meydanı'nda bulunmuş olmasıyla da önemli bazı soruları beraberinde getirmektedir. Kabartma plaka büyük olasılıkla ele geçtiği araziye yakın bir konumda bulunan bir *mithraeum* ile bağlantılı olmalıdır. Kabartmalı plaka Zeugma'ya giden asfalt yolun At Meydanı civarında çatal yaptığı yerin batısında, Bahçedere'ye bakan sırtta bulunmuştur. Burası, aynı zamanda, kente batıdan girişi sağlayan sur üzerindeki ana kapılardan bir diğerinin var olduğunu düşündüğümüz bir yerdir (Res. 2). Buluntu noktası itibarıyla bu alan, Dura-Europos'taki askeri kamp içinde surla bitişik olarak yapılmış olan *mithraeum*'un konumunu hatırlatmaktadır¹⁰⁷.

Güney Alan (Res. 4):

Belkıs Tepe'nin güneybatısından asfalt yola doğru inen sırtın üzerinde, 90x115 m'lik bir dikdörtgen alan içinde yapılan ölçümlerde **G1** olarak adlandırılan anomali tespit edilmiştir. Bu anomali kentin doğu sektöründe görülen **D1-2** numaralı anomalilere benzer ancak daha belirgin bir hat olarak görülmektedir. Burada görülen anomali büyük olasılıkla At Meydanı'nı güneyden çevreleyen sur duvarına aittir. Bu veri her ne kadar arkeolojik test sondajıyla henüz kanıtlanamamış olsa da bu

¹⁰⁴ Mithras kabartmalı plaka ile ilgili kapsamlı makale hazırlık aşamasındadır.

¹⁰⁵ Dura-Europos *mithraeum*'undaki fresk üzerindeki Tanrı Sol ve Mithra için bkz. Merkelbach 277, fig. 16b.

¹⁰⁶ Merkelbach 1984, 389, fig. 160.

¹⁰⁷ Rostovcev 1934, 180-207; Rostovtzeff ve diğ. 1936, 92-94; Cumont 1975, 151-214.

alanlarda gerek tarımsal faaliyetlerle, gerekse burada yapılan kaçak kazılarla ortaya çıkan büyük yapı taşlarından Roma Dönemi kent surunun buradan geçtiği anlaşılmaktadır.

Jeofizik Araştırmalar Işığında Kent Sınırları, Caddeler ve Kapılar (Res. 4):

Jeofizik ve arkeolojik çalışmalar Hellenistik Kentin Roma Dönemi'nde doğudan ve batıdan yeni bir sur sistemiyle genişletildiğini göstermektedir. Her ne kadar Hellenistik Kentin batı kanadındaki Belkıs Tepe'den Karatepe'ye kadar inen sur kalıntısı henüz tespit edilmemiş olsa da, gerek Belkıs Tepe platosunun kuzeybatı köşesindeki *polygonal* tarzda örülmüş duvar örgüsü, gerekse Wagner tarafından tespit edilen duvar kalıntısı¹⁰⁸ ve son yapılan jeofizik araştırmalarda görünen duvar anomalileri, bu güzergahta Apamea'da tespit edilmiş¹⁰⁹ olan sur sistemine yakın bir sur güzergahı olabileceğini bize göstermektedir. Aynı yamaç üzerinde daha önceden H.S.D. tarafından yapılan ölçümlerde tespit edilmiş anomali (B2) olasılıkla askeri kentsel yerleşkeyle sivil yerleşimi ayıran bir duvarla bağlantılı gibi görünmektedir; bu hat Eski Sovyet uydularının çekmiş olduğu fotoğraflarda Hartmann ve Speidel tarafından da gösterilmiştir¹¹⁰. Aynı şekilde, Belkıs Tepe'nin güneydoğusundan At Meydanı'nın güneyine doğru inen sırtın karayoluna bağlandığı yere yakın bir noktada, yamaçta G12 numarayla tespit ettiğimiz ve yukarıda değinilen diğer bir anomali

li hattı görüntülenmiştir. Arkeolojik olarak henüz doğrulanamamış olsa da daha önceden H.S.D.'un araştırmalarında tespit ettiği askeri yerleşkenin güney sınırına denk gelen buradaki anomali büyük olasılıkla At Meydanı'nı güneyden çeviren kent suruna ait olmalıdır. At Meydanı'ndaki lejyon yerleşkesi alanına güney doğudan yaklaşan antik yolun kente bağlandığı bu noktada, daha önceden Hartmann ve Speidel'in "*insan yapımı bir açıkluk*" olarak niteleyerek tespit ettiği¹¹¹ askeri kentin ana giriş kapısı yer almaktaydı (Res. 2). Sur üzerindeki bu Güney Kapısından bir ana cadde büyük olasılıkla kuzeye doğru, *stadiion* veya *campus* olarak yorumladığımız yapı ile H.S.D.'nin tespit ettiği kale yapısının arasından, askeri yerleşke ile sivil kenti ayıran duvar üzerindeki bir diğer kapıdan geçerek Hellenistik *Agora*'ya bağlanıyordu (K8). At Meydanı'ndaki lejyon yerleşkesinin sahip olduğu ana şehir kapılarından bir diğerinin de At Meydanı'nın Bahçedere'ye bakan kesiminde, karayolunun çatal yaptığı yerin hemen batısındaki ufak vadi ağzında yer almış olması olasıdır (Res. 2). Kentin Belkıs Tepe ve Ayvaz Tepe arasında kalan Roma Dönemi *Agora*'sı veya *Forum*'u olarak adlandırdığımız düz alanın doğusunda ise büyük olasılıkla Antiokeia'dan gelen ve Güney Doğu Nekropolü'nün içinden ve Belkıs Tepe'nin doğu eteklerinden geçerek kente yaklaşan (bugün hala kullanılan ve izleri görülen) antik yolun bağlandığı bir diğer ana şehir kapısı yer almaktaydı (Res. 2). Gerek keramik yüzey dağılım analizlerinden, gerekse arkeolojik ve jeofizik veriler ışığı altında Hellenistik kent surlarının tahmini güzergahı ve Roma Dö-

¹⁰⁸ Wagner 1976, 94-95. Plan II, no. 11-13.

¹⁰⁹ Abadie-Reynal – Ergeç 1997, 362-369, fig. 19-20; Abadie-Reynal – Ergeç 1998, 397-402; Abadie-Reynal – Ergeç ve diğ. 1999, 334-347.

¹¹⁰ Hartmann – Speidel 2003, 110, fig. 11.

¹¹¹ Hartmann – Speidel 2003, 110-111, fig. 12; Görkay 2011b, 276-277, fig. 1, no. 12; Görkay 2015, 18.

nemi kentinin genişleme sınırları yaklaşık olarak öngörülebilmiştir¹¹². Ancak kentin surlarının kesin güzergahı ve planı önümüzdeki yıllarda yapacağımız jeofizik araştırmalarla ve arkeolojik sondajlarla daha belirgin hale gelecektir.

Sonuç

2008-2014 yılları arasında gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmaları ve jeofizik ölçümler kentin fiziki sınırları konusunda bazı somut verileri ortaya koymuştur. Bu verilerden yola çıkarak Zeugma'da At Meydanı olarak adlandırılan, batıda Bahçedere, doğuda Belkıs Tepe, güneyde ise Belkıs Tepe'den batıya doğru inen sırt yükseltisinin sınırladığı nispeten düz arazinin Roma İmparatorluk Dönemi'nde surlarla çevrilmiş bir yerleşim dokusuna sahip olduğu anlaşılmıştır. Başta Pannonia'dan olmak üzere Moesia, Danube'den birçok lejyon, *vexillatio* ve *auxilia*'nın (özellikle Pannonia'dan *cohors milliaria Maurorum*) Zeugma'da MS 1. yy'dan MS 3. yy'a kadar konuşlandığı kentin ele geçen ve çoğu At Meydanı ve civarında bulunmuş olan damgalı çatı kiremitlerinden anlaşılmıştır¹¹³. Sadece çatı kiremitleri değil, aynı zamanda değinilen lejyonların bölge genelinde sürdürdükleri imar faaliyetlerinin kapsamı da düşünüldüğünde, bu büyük organizasyonların yönetildiği bir merkez olarak kullanılan Zeugma'da, oldukça geniş bir askeri yerleşim alanına ihtiyaç duyulmuş olması anlaşılabilir bir durumdur. Zeugma Erken İmparatorluk Dönemi'nden beri askeri ve diplomatik görüşmelerin yapıldığı önemli bir merkez niteliğinde olmuştur. Ancak bu

görüşmelerin çoğunluğu MS 1. yy içinde, henüz *legio III Scythica* kente uzun süreli konuşlanmadan önce gerçekleşmiştir. Antik kaynakların verdiği bilgilerin aksine, arkeolojik olarak kentteki varlığı henüz hiçbir şekilde kanıtlanamamış olan *legio X Fretensis*'in At Meydanı'nda konuşlanmış olduğunu söylemek şimdilik imkânsız görülmektedir. Ancak MS 66/67 yılları civarında kentte daimî yerleşen *legio III Scythica*'nın Hellenistik Kent surları dışında kalan bu bölgede, önce konvansiyonel tarzda bir lejyon yerleşkesi kurduğunu, ancak daha sonra, güneye doğru genişlemesi müsait bu alanda, gelen yardımcı lejyonlarla birlikte yerleşkeyi bu kale görünümünden askeri Roma kolonisi (*colonia*) niteliğinde askeri bir kentsel yerleşkeye dönüştürmüş olabileceğini eldeki veriler ışığı altında önerebiliyoruz. Zira MS 165 yılında büyük çoğunluğu Zeugma'dan gelmiş *legio III Scythica*'nın askerleri tarafından kurulmuş olan Dura-Europos'daki askeri yerleşkenin statüsünün, Dura-Europos'tan bulunmuş olan bir papirüs boşanma belgesinde koloni-*colonia* olarak tanımlandığını görüyoruz¹¹⁴. Zeugma'da kurtarma kazıları ve halen devam eden kazılarda ele geçen keramik, kandil ve sikke buluntularındaki Dura-Europos ile olan yakın bağlantı da bunun göstergesidir¹¹⁵. Özellikle Dura-Europos'ta ele geçen keramik ve kandil gibi kırılğan buluntuların büyük bir çoğunluğu veya benzeri sanayi ve endüstrisi ürünleri büyük olasılıkla Zeugma'da üre-

¹¹² Görkay 2012b, 195-204; Görkay 2012a, 524-526; Görkay 2015, 18.

¹¹³ Hartmann – Speidel 2013, 389-390.

¹¹⁴ Papirus P. Dura 32 için bkz. Welles ve diğ. 1959, 166-167; ayrıca bkz. Grubbs 2002, 217-218.

¹¹⁵ Zeugma'da kurtarma kazılarında ele geçen buluntuların genel değerlendirmesi için Aylward 2013, 34-35; Dura-Europos'tan bulunmuş Zeugma baskısı sikke definesi için Bellinger 1949, 177; Rostovtzeff ve diğ. 1944, 121, 259-260; Rostovtzeff ve diğ. 1936b, 422.

tilmiş ve askeri ağ içinde ticaretle uğraşmaya başlamış emekli askerler tarafından Zeugma'dan Dura-Europos'a Fırat yoluyla ulaştırılmış ürünler ve buluntular olmalıdır¹¹⁶. Zeugma'daki bu kentsel askeri yerleşke, büyük olasılıkla Hellenistik Seleukeia'nın Belkıs Tepe'den Karatepe'ye uzanan şehir surlarının batı ve güney batısında gelişmişti. Jeofizik sonuçlarda görülen ve Apageia'daki gibi kule ve perde duvarlara benzeyen anomaliler henüz arkeolojik olarak kanıtlanamamış olsa da bu alanda görülen sur veya duvar benzeri diğer anomaliler, Roma Dönemi kentsel askeri yerleşkesinin, Hellenistik Dönem kent sınırlarından yaklaşık olarak Belkıs tepe ile Karatepe arasında var olan bir hat ile ayrıldığını şimdilik bize gösteriyor. Özellikle bu yeni oluşan kentsel dokuyu çevreleyen surlar da büyük olasılıkla *legio III Scythica*'nın askerleri tarafından inşa edilmiş olmalıdır. At Meydanı lejyon yerleşkesinde yapılan test sondajlarının hiçbirinde bir saldırı veya tahribata dayalı bir yangın tabakasına rastlanmamış olması, çevresi oldukça sağlam tahkimatla çevrili olduğu anlaşılan askeri yerleşkenin MS 252 / 253 yılındaki Sasani saldırısının neden olduğu tahribattan etkilenmemiş olduğunu düşündürmektedir. Buradan yola çıkarak Sasani kuşatması sırasında kent yaşayanlarının olasılıkla eski kent merkezini terk ederek, daha tahkimli ve savunma gücü olan bu askeri yerleşke alanına sığınmış olabileceklerini de düşünmek mümkün görülmektedir.

¹¹⁶ Zeugma ile Dura-Europos arasındaki asker emeklileri tarafından yürütülen ve kontrol edilen bir diğer ticari alanı olarak eğlence sektörüne bağlı sanatçıların her iki kent arasında işletilmesi ve kiralanmasını sayabiliriz, bkz. Rostovtzeff ve diğ. 1944, 203-265, özellikle 248-258; Pollard 1996, 225; Baird 2007, 429; ayrıca bkz. Baird 2014, 197.

Çalışmanın ilginç sonuçlarından bir diğeri, şimdiye kadar tiyatro olarak tanımlanan yapının, jeofizik ölçümler sonucunda *amphitheatron* planına yakın bir anomali göstermiş olmasıdır. Askeri kent yerleşkesine yakın bir noktada konumlanmış olan yapı, Roma Dönemi *agora*'sı veya *forum*'u olarak düşündüğümüz alanla yakınlığı açısından sivil ve askeri her iki kent yaşantısı içine entegre olmuş bir yapı olarak görülmektedir. Ayrıca, daha önceden *stadion* olarak yorumladığımız yapının askeri yerleşke içinde kalmış olmasından dolayı belki bir *campus* alanı olarak da değerlendirilmiş olabileceği olasılığı de akla gelmektedir. Aynı şekilde kentin At Meydanı olarak adlandırılan alanın güneybatısında görülen eliptik-dairesel yapı askeri eğitim alanı olarak kullanılan, daha ufak boyutta bir *amphitheatron*'a ait olmalıdır. 2015 yılında At Meydanı'nın Bahçedere'ye bakan sırtlarında yüzeyden ele geçmiş olan ve üzerinde Mithras'ın boğayı öldürme sahnesinin yer aldığı büyük olasılıkla bir mimariyle bağlantılı kabartma levha, bize askeri yerleşke içinde bir *mithraeum*'un varlığını da gösteren son derece önemli bir buluntudur. Son yıllarda artan kaçak kazılar sonucunda tesadüfen varlığı anlaşılan su kanallarının, bugün Samandöken Köyü mezarlığı yakınındaki su kaynağından At Meydanı'nın güneyindeki lejyon yerleşkesine kadar oldukça yoğun miktarda su sağlayacak genişlikte ve nitelikte tasarlandığı da tespit edilmiştir. Bu kapsamlı su sistemleri belki de At Meydanı'nın güneyindeki düzlükte yer alan lejyon barakalarının su ihtiyacını karşılamaktaydı.

Elde edilen tüm verilerden, At Meydanı ve güneyindeki etrafı Roma Dönemi'nde surlarla çevrilmiş olan geniş düz

arazinin, *legio IIII Scythica*'nın konuşlandığı askeri kentsel yerleşkeye ait olabileceğini önerebiliriz. Yerleşme modeli olarak en yakın paralelliği Dura-Europos ile kurmak mümkün görülmektedir. MS 165 yılında Zeugma'dan Dura-Europos'a geçen lejyon askerlerinin orada da Zeugma'daki yerleşim modelini uygulayarak, askeri yerleşkeyi mevcut kent ile entegrasyonunu sağlayacak şekilde düzenlemiş ve geliştirmiş olması düşünülebilir.

Resim Listesi

Resim 1: At Meydanı-Bahçedere Mevkii'nin Belkıs Tepe'den genel görünüşü.

Resim 2. Zeugma kent planı

Resim 3. Zeugma 2009 yılı jeofizik ölçüm alanları (Eastern Atlas, Almanya)

Resim 4. Zeugma uydu fotoğrafı ve genel jeofizik ölçüm alanları.

Resim 5. Zeugma, At Meydanı, Batı Kent Suru kalıntıları

Resim 6. Zeugma, At Meydanı güneyi, Güney Batı Kent Suru kalıntıları

Resim 7. Mithras (*tauroktoni*) kabartma levhası.

Kaynakça

- Abadie-Reynal – Ergeç 1997 C. Abadie-Reynal – R. Ergeç, “Mission de Zeugma Moyenne Vallée d’Euphrate”, *Anatolia Antiqua* 5, 1997, 349-370.
- Abadie-Reynal – Ergeç 1998 C. Abadie-Reynal – R. Ergeç, “Zeugma-Moyenne Vallée de l’Euphrate Rapport préliminaire de la campagne de fouilles de 1997”, *Anatolia Antiqua* 6, 1998, 379-406.
- Abadie-Reynal – Güllüce 2005 C. Abadie-Reynal – H. Güllüce, “Zeugma: rapport dur la campagne de 2004”, *Anatolia Antiqua* 13, 2005, 357- 364.
- Abadie-Reynal ve diğ. 1996 C. Abadie-Reynal – A. Desreumaux – A. Hesse – P. Leriche – M.-C. Laroche, “Mission archéologique de Zeugma rapport sur la campagne de prospection 1995”, *Anatolia Antiqua* 4, 1996, 311-324.
- Abadie-Reynal ve diğ. 1999 C. Abadie-Reynal – R. Ergeç – E. Bucak, “Zeugma - Moyenne Vallée de l’Euphrate Rapport préliminaire de la campagne de fouilles de 1998”, *Anatolia Antiqua* 7, 1999, 311-366.
- al-Mougdad ve diğ. 1990 R. al-Mougdad – P. M. Blanc – J. M. Dentzer, “Un amphithéâtre à Bosra?”, *Syria* 67, 1990, 201-204.
- Alagöz 2012 U. Alagöz, *Zeugma Antik Kenti Dionysos ve A Evleri Metal Buluntuları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji (Klasik Arkeoloji) Anabilim Dalı, danışman: Kutalmış Görkay, Ankara, 2012.
- Albustanlıoğlu 2015 T. Albustanlıoğlu, “Zeugma (Arulis/Ehneş) Taş Ocaklarında İsmi Belirlenen Bir Başka Lejyon: LEGIO IIII FLAVIA FELIX / Another Legion Identified in the Zeugma (Arulis/Ehneş) Quarries: LEGIO IIII FLAVIA FELIX”, *Anadolu / Anatolia* 41, 2015, 135-158.
- Algaze ve diğ. 1991 G. Algaze – B. Ray – C. Lightfoot – M. Rosenberg, “The Tigris-Euphrates archaeological reconnaissance project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons”, *Anatolica* 17, 1991, 175-240.
- Algaze ve diğ. 1994 G. Algaze – R. Breuninger – J. Knudstad, “The Tigris-Euphrates archaeological reconnaissance project: Final report of the Birecik and Carchemish Dam survey areas”, *Anatolica* 20, 1994, 1-96.
- Aylward 2013 W. Aylward, “The Rescue Excavations at Zeugma in 2000”, in: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma, Conducted by Oxford Archaeology* (California 2013) 1-54.
- Baird 2007 J. A. Baird, “Shopping, Eating and Drinking at Dura-Europos: Reconstructing Contexts”, in: L. Lavan – E. Swift – T. Putzeys (ed.), *Objects in Context, Objects in Use: Material Spatiality in Late Antiquity. Late Antique Archaeology, Suppl. 4* (Leiden 2007) 413-437.
- Baird 2014 J. A. Baird, *The Inner Lives of Ancient Houses, An Archaeology of Dura-Europos* (Oxford 2014).
- Barbet 2005 A. Barbet, *Zeugma II. Peintures murales romaines, Varia Anatolica* 17 (Paris 2005).

- Bellinger 1949 A. R. Bellinger, *The excavations at Dura-Europos. Final Report 6* (London 1949).
- Benefiel – Coleman 2013 R. Benefiel – K. Coleman, “Graffiti”, in: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma, Conducted by Oxford Archaeology* (California 2013) 178-191.
- Bishop 2012 M. C. Bishop, *Handbook to Roman Legionary Fortresses*, (Barnsley 2012).
- Blömer – Winter 2011 M. Blömer – E. Winter, *Toros ve Fırat Arasındaki Tanrılar Ülkesi: Kommagene*, (İstanbul 2011).
- Bohec 2001 Y. L. Bohec, *The Imperial Roman Army* (London 2001).
- Bomgardner 2002 D. L. Bomgardner, *The Story of the Roman Amphitheatre* (Oxford 2000).
- Butcher 2009 K. Butcher, "The Euphrates Frontier and the Civic Era of Zeugma", in: Oğuz Tekin (ed.), *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World, Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sababat Atlan and in honour of Neẓabat Baydur* (Istanbul 2009) 81-83.
- Butcher 2004 K. Butcher, *Coinage in Roman Syria: Northern Syria, 64 BC - AD 253* (London 2004).
- Cohen 2006 G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa* (California 2006).
- Comfort ve diğ. 2000 A. Comfort – C. Abadie-Reynal – R. Ergeç, “Crossing the Euphrates in Antiquity: Zeugma Seen from Space”, *AnSt* 50, 2000, 99-126.
- Comfort – Ergeç 2001 A. Comfort – R. Ergeç, “Following the Euphrates in Antiquity: North-South Routes around Zeugma”, *AnSt* 51, 2001, 19-49.
- Comfort 2002 A. Comfort, “Legio III Scythica”, *ZPE* 138, 2002, 275-276.
- Cooley 2012 A. E. Cooley, *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy* (Cambridge 2012).
- Crow – French 1980 J. G. Crow – D. French, “New Research on the Euphrates Frontier in Turkey”, in: W. S. Hanson – L. J. F. Keppie (ed.), *Roman Frontier Studies 1979, Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies, Part III, BAR International Series 71.3* (Oxford 1980) 903-912.
- Crowther 2013 C. Crowther, “Inscription on Stone”, in: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma, Conducted by Oxford Archaeology* (California 2013) 192-219.
- Cumont 1975 F. Cumont, “The Dura Mithraeum.”, in: J. R. Hinnels (ed.), *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies* (Manchester 1975).
- Dąbrowa 1993 E. Dąbrowa, *Legio X Fretensis, A Prosopographical Study of its Officers, (I-III A.D.)* (Stuttgart 1993).
- Davies 1968a R. W. Davies, “The Training Grounds of the Roman Cavalry”,

- Archaeological Journal* 125, 1968, 73-100.
- Davies 1968b R. W. Davies, "Roman Wales and Roman Military Practice-Camps", *Archaeologia Cambrensis* 117, 1968, 103-120.
- Davies 1974 R. W. Davies, "Roman Military Training Grounds", in: E. Birley – B. Dobson – M. Jarrett (ed.), *Roman Frontier Studies 1969: Eighth International Congress of Limesforschung, Proceedings of the Congress held in Cardiff, 25 August-7 September 1969* (Cardiff 1974) 20-26.
- de Guadán 1972 A. M. de Guadán, "El ábaton de Zeus Kataibátes en Zeugma de Commagene, según las representaciones monetarias", *ActaNum* 2, 1972, 11-18.
- Dixon – Southern 1997 K. R. Dixon – P. Southern, *The Roman Cavalry, From the First to the Third Century AD* (London 1997).
- Dodge 2009 H. Dodge, "Amphitheatres in the Roman East", in: T. Wilmott (ed.), *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st-Century Perspective, Papers from an international conference held at Chester, 16th-18th February 2007* (Oxford 2009) 29-46.
- Edwell 2008 P. M. Edwell, *Between Rome and Persia: the middle Euphrates, Mesopotamia, and Palmyra under Roman control* (London 2008).
- Elton 2013 H. Elton, "Zeugma's Military History in Light of the Rescue Excavations", in: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma, Conducted by Oxford Archaeology 3* (California 2013) 375-380.
- Gawlikowski 1996 M. Gawlikowski, "Thapsacus and Zeugma. The Crossing of the Euphrates in Antiquity", *Iraq* 58, 1996, 123-133.
- Golvin 1998 J.-C. Golvin, *L'Amphithéâtre romain: Essai sur la théorisation de sa forme et de ses fonctions* Vol. 1-2 (Paris 1988).
- Gough 1952 M. Gough, "Anazarbus", *AnSt* 2, 1952, 85-150.
- Görkay 2011a K. Görkay, "New piece, new reconstruction and new theories: The Athena Statue from Zeugma", in: E. Winter (ed.), *Von Kummuh nach Telouch. Neue Funde und Forschungen in Kommagene. Dolichener und Kommagenische Forschungen* 3, *AMS* 64 (Bonn 2011) 417-435.
- Görkay 2011b K. Görkay, "Zeugma in the light of new research", in: K. Konuk (ed.), *Stephanephoros de l'économie antique a l'Asie Mineure: hommages à Raymond Descat* (Bordeaux 2011) 275-300.
- Görkay 2012a K. Görkay, "Zeugma", in: Orhan Bingöl – A. Öztan – H. Taşkıran (ed.), *DTCF 75.Yıl Armağanı, Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, *Anadolu / Anatolia Anı-Armağan Serisi*, Ek 3.2, (Ankara 2012) 523-550.
- Görkay 2012b K. Görkay, "Zeugma im Spiegel der neuen Ausgrabungen", in: J. Wagner (ed.), *Gottkönige am Euphrat, neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene* (Mainz 2012) 195-204.
- Görkay 2015 K. Görkay, *Zeugma: Geçmişten Günümüze Bir Geçit* (İstanbul 2015).

- Grubbs 2002 J. E. Grubbs, *Women and the Law in the Roman Empire: a sourcebook on marriage, divorce and widowhood* (London 2002).
- Guyer 1939 S. Guyer, "Eskihisar, ein römisches Lagerkastell im Gebiet Edessa", in: R. Dussaud (ed.), *Mélanges syriens offerts à Monsieur René Dussaud secrétaire perpétuel de l'Académie des inscriptions et belles-lettres, par ses amis et ses élèves* Vol. 1-2. (Paris 1939) 183-190.
- Hammad 2008 M. Hammad, "Un amphithéâtre à Tadmor-Palmyra?", *Syria* 125, 2008, 339-346.
- Hartmann – Speidel 2013 M. Hartmann – M. A. Speidel, "Military Installations at Zeugma: An Overview of the Swiss Archaeological Investigations 2001–2003", in: W. Aylward, *Excavations at Zeugma, Conducted by Oxford Archaeology 3* (California 2013) 381-392.
- Hartmann – Speidel 2003 M. Hartmann – M. A. Speidel, "The Roman Army at Zeugma: Recent Research Results." in: J. H. Humphrey (ed.), *Zeugma: Interim Reports, JRA Suppl. 51* (Portsmouth 2003) 100-126.
- Hartmann – Speidel 2002 M. Hartmann – M. A. Speidel, "Roman military forts at Zeugma, A Preliminary report", in: P. Freeman – J. Bennett – Z. T. Fiema – B. Hoffmann (ed.), *Limes XVIII, Proceedings of the XVIIIth International Congress of the Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan September 2000*, Vol. I, BAR International Series 1084 (Oxford 2002) 259-268.
- Hoepfner 1966 W. Hoepfner, "Direk Kale, Ein unbekanntes Heiligtum in Komagene", *IstMitt* 16, 1966, 157-177.
- Karaca 2008 C. Karaca, *Geoarchaeological Investigations in Zeugma, Turkey*, Master of Science in Geological Engineering Department Middle East Technical University, supervisor: Vedat Toprak (Ankara 2008).
- Kennedy – Banbury 1998 D. Kennedy – J. Banbury, "Geography and environment", in: D. Kennedy (ed.), *The Twin Towns of Zeugma on the Euphrates, Rescue work and historical studies, JRA Suppl. 27* (Portsmouth 1998) 19-30.
- Kennedy – Riley 1990 D. Kennedy – D. Riley, *Rome's Desert Frontier from the Air* (London 1990).
- Kennedy ve diğ. 1998 D. Kennedy – M. C. Bishop – K. Butcher – J. Dobbins – D. French, "Miscellaneous artefacts", in: D. Kennedy (ed.), *The Twin Towns of Zeugma on the Euphrates, Rescue work and historical studies, JRA Suppl. 27* (Portsmouth 1998) 129-138.
- Kennedy – Kennedy 1998 D. Kennedy – J. Kennedy, "The Twin Towns and the region", in: D. Kennedy, *The Twin Towns of Zeugma on the Euphrates, Rescue work and historical studies, JRA Suppl. 27* (Portsmouth 1998) 31-60.
- Kennedy 1998 D. Kennedy, "Conclusion: Roman Zeugma", in: D. Kennedy (ed.), *The Twin Towns of Zeugma on the Euphrates, Rescue work and historical studies, JRA Suppl. 27* (Portsmouth 1998) 237-247.
- Kennedy 2015 D. Kennedy, "Thapsacus and Zeugma", in: P. Wheatley – E. Baynham (ed.), *East and West in the World Empire of Alexander, Essays in*

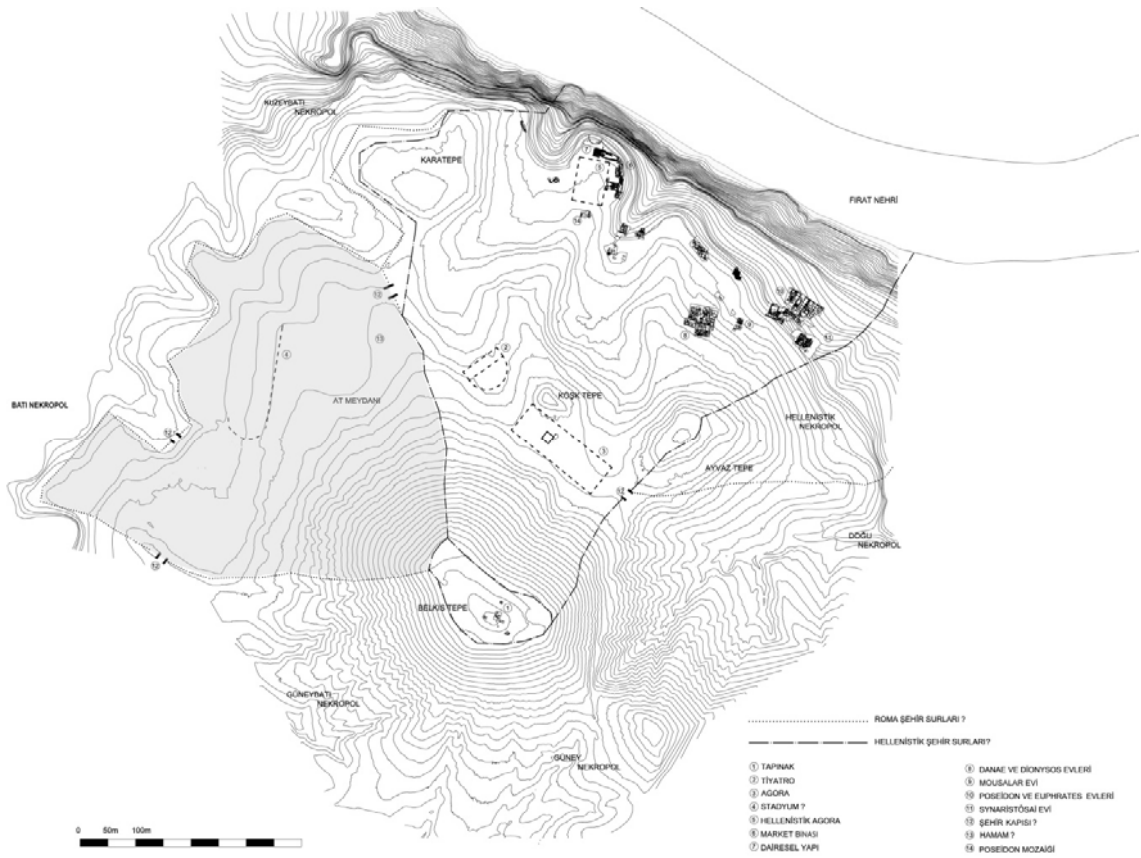
- Honour of Brian Bosworth* (Oxford 2015) 277-298.
- Merkelbach 1984 R. Merkelbach, *Mithras* (Hain 1984).
- Millar 1993 F. Millar, *The Roman Near East, 31 BC-AD 337* (Harvard 1993).
- Milner 1993 N. P. Milner (çev.), *Vegetius: Epitome of Military Science* (Liverpool 1993).
- Mitford 1972 T. B. Mitford, *The Roman Frontier on the Valley of the the Upper Euphrates from the Black Sea to Samosata*, Dissertation Thesis (Oxford 1972).
- Mitford 1980 T. B. Mitford, "The Limes in the Kurdish Taurus", in: W. S. Hanson – L. J. F. Keppie (ed.), *Roman Frontier Studies 1979, Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies, Part 3, BAR International Series 71.3* (Oxford 1980) 913-926.
- Pollard 1996 N. Pollard, "The Roman Army as "total institution" in the Near East? Dura-Europos as a Case Study", in: D. L. Kennedy (ed.), *The Roman Army in the East, JRA Suppl. 18*, (Ann Arbor 1996) 211-227.
- Pollard 2000 N. Pollard, *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria* (Ann Arbor) 2000.
- Posamentir 2006 R. Posamentir, "Anazarbos - ein Zwischenbericht aus der Metropole des Ebenen Kilikien", *IstMitt* 56, 2006, 317-357.
- Price – Trell 1977 M. J. Price – B. L. Trell, *Coins and their Cities, Architecture on the Ancient Coins of Greece, Rome, and Palestine* (London 1977).
- Rostovcev 1934 M. I. Rostovcev, Das Mithraeum von Dura, *RM* 49, 1934, 180–207.
- Rostovtzeff – Bellinger 1936 M. I. Rostovtzeff – A. R. Bellinger, *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters: Preliminary Report of Sixth Season of Work, October 1932–March 1933* (New Haven 1936).
- Rostovtzeff ve diğ. 1936 M. I. Rostovtzeff – F. E. Brown – C. B. Welles, *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters: Preliminary Report on the Seventh and Eighth Seasons of Work, 1933–1934 and 1934–1935* (New Haven 1936).
- Rostovtzeff ve diğ. 1944 M. I. Rostovtzeff – A. R. Bellinger – F. E. Brown – C. B. Welles, *The Excavation at Dura-Europos Conducted by Yale University and French Academy of Inscriptions and Letters, Preliminary Report of the Ninth Season of Work 1935-1936, Part I, The Agora and Bazaar* (New Haven 1944).
- Scott 2013 I. Scott, "Arms, Armor, and Other Military Objects", in: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma, Conducted by Oxford Archaeology 3* (California 2013) 353-374.
- Seyrig 1933 H. Seyrig, "Antiquités Syriennes: 12. Textes relatifs à la garnison romaine de Palmyre." *Syria* 14, 1933, 152-168.

- Simon ve diğ. 2012 S. James – J. Baird – A. K. Strutt, “Magnetometry Survey of Dura's Roman Military Base and Vicinity”, in: P. Leriche – S. de Pontbriand – G. Coqueugniot (ed.), *Europos-Doura Études* 6. (Beirut 2012) 111-116.
- Speidel 1977 M. Speidel, “A Cavalry Regiment from Orléans at Zeugma on the Euphrates: The Equites Scutarii Aureliaci”, *ZPE* 27, 1977, 271-273.
- Speidel 1984 M. Speidel, *Roman Army Studies* (J. C. Gieben 1984).
- Speidel – Speidel 1998 M. A. Speidel – M. P. Speidel, “Legio III Scythica, Its Movements and Men.”, in: D. Kennedy (ed.), *The Twin Towns of Zeugma on the Euphrates, Rescue work and historical studies, Journal of Roman Archaeology. Suppl.* 27 (Portsmouth 1998) 163-204.
- Speidel 2009 M. A. Speidel, "Legio Operosa Felix", in: M. A. Speidel (ed.), *Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hoben Kaiserzeit* (Stuttgart 2009) 249-253.
- Speidel 2012 M. A. Speidel, “Legio III Augusta in the East. Evidence from Zeugma on the Euphrates”, in: B. Cabouret – A. Gros Lambert – C. Wolff (ed.), *Visions de l'Occident romain, Hommages à Yann le Bohec* (Paris 2012) 604-619.
- Stoll 1998 O. Stoll, “Silvanus im Steinbruch”: Kulturtransfer durch Soldaten der *legio IV Scythica* in Syrien? in: L. Schumacher (ed.), *Religion, Wirtschaft, Technik : Althistorische Beiträge zur Entstehung neuer kultureller Strukturmuster im historischen Raum. Nordafrika/Kleinasien/Syrien. Mainzer Althistorische Studien* 1 (Mainz 1998) 99-145.
- Sullivan 1990 R. D. Sullivan, *Near Eastern Royalty and Rome, 100-30 BC* (Toronto 1990).
- Taşyürek 1979 A. Taşyürek, “A Rock Relief of Shalmaneser III on the Euphrates”, *Iraq* 41, 1979, 47-53.
- Tobin 2013 J. Tobin, “The Houses: Domestic Architecture, Dated Deposits, and Finds in Context”, in: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma, Conducted by Oxford Archaeology* 1 (California 2013) 71-110.
- Van Den Hoek – Aylward 2013 J. Van Den Hoek – W. Aylward., “Geophysics”, in: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma, Conducted by Oxford Archaeology* 1 (California 2013) 232-246.
- Wagner 1976 J. Wagner, *Selukeia am Euphrat/ Zeugma* (Weisbaden 1976).
- Wagner 1977a J. Wagner, "Legio IV Scythica in Zeugma am Euphrat", in: D. Haupt – H. G. Horn, *Studien zu den Militärgrenzen Roms II : Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior, BJB* 38 (Bonn 1977) 517-539.
- Wagner 1977b J. Wagner, “Vorberichten zur Karte «Ostgrenze des römischen Reiches» in Tübinger Atlas des vordern Orient”, in: J. Fitz (ed.), *LIMES, Akten des XI. Internationalen Limeskongresses, (Székesfehérvár, 30. 8. – 6. 9. 1976)* (Budapest 1977) 669-704.

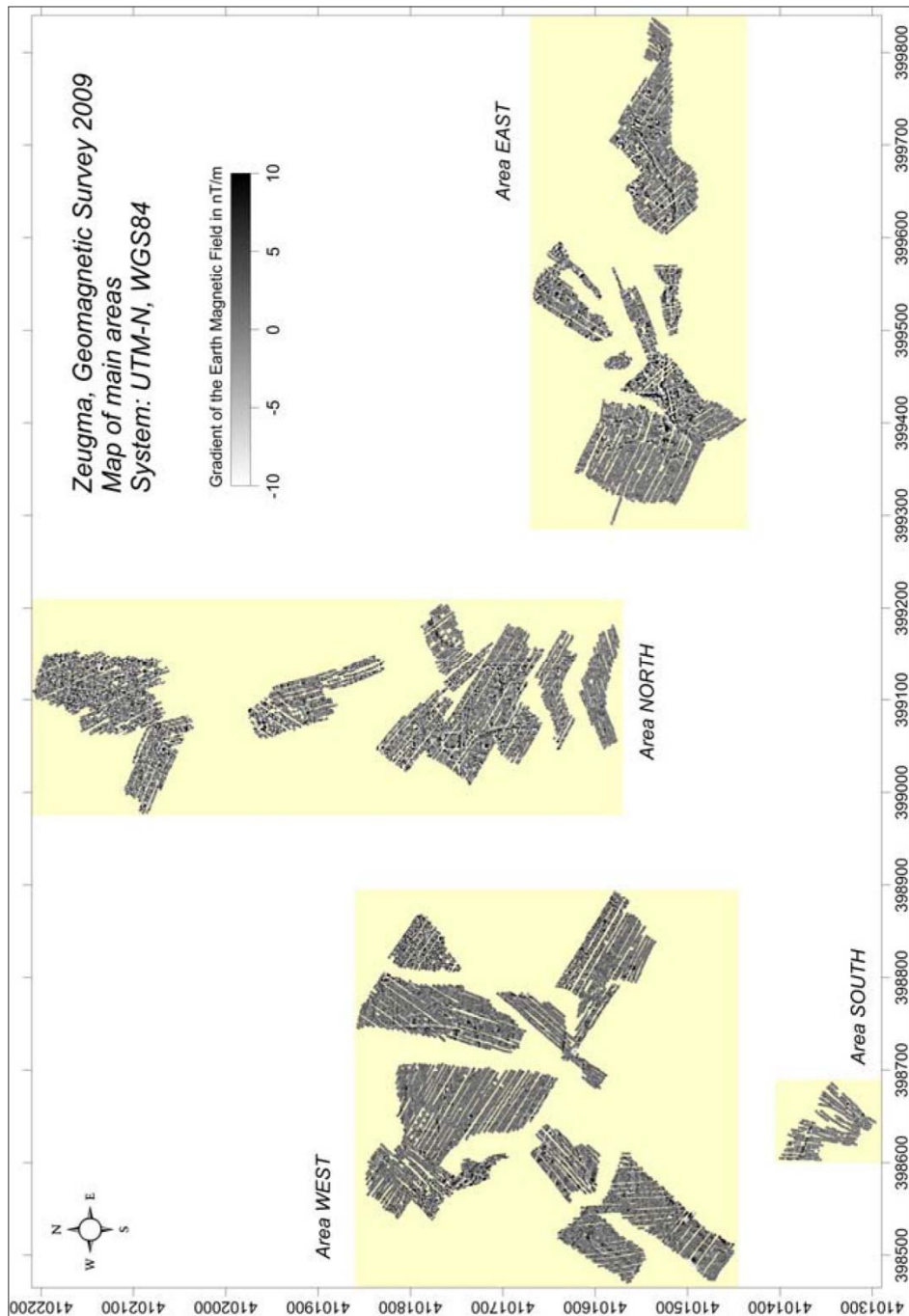
- Wagner 1983 J. Wagner, "Provincia Osrhoene", in: S. Mitchell (ed.), *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia: Proceedings of a Colloquium Held at University College, Swansea, in April 1981*. BAR International Series 156 (Oxford 1983) 103-129.
- Wagner 1985 J. Wagner, "Die Römer an Euphrat und Tigris, die Geschichte und Denkmäler des Limes im Orient", *AW* 16, 1985, 1-76.
- Wagner 2004 J. Wagner, "Samosata und Seleukeia am Euphrat-Zeugma. Entdeckung und zweiter Untergang römischer Grenzstädte am Euphrat", *NüBLA* 20, 2003-2004, 131-154.
- Webster 1998 G. Webster, *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D.* (Norman 1998).
- Weiss 2014 Z. Weiss, *Public Spectacles in Roman and Late Antique Palestine* (Harvard 2014).
- Welch 2007 K. E. Welch, *The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum* (New York 2007).
- Welles ve diğ. 1959 C. B. Welles – R. O. Fink – J. F. Gilliam, *The excavations at Dura-Europos. Final report, V, Part 1. The parchments and papyri* (New Haven 1959).
- Yamada 2000 S. Yamada, *The Construction of the Assyrian Empire, A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaeser III (859-824 BC) Relating to His Campaigns to the West*, (Brill-Leiden-Boston 2000).

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 5

Resim 6

Resim 7